

A KÖNYV SORSA MAGYARORSZÁGON A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL NAPJAINKIG.

(Első közlemény.)¹

I. A középkor.

A nyugateurópai írás- és könyvforma a X. és XI. század fordulóján honosult meg a magyarságnál, amikor is nagy része fölvette a kereszténységet, még pedig annak római formáját. A nyugatról, Olasz-, Német- és Csehországból beözönlő hittérítők bizonyára jórészt magukkal hozták legszükségesebb szerkönyveiket, de az egyházközségek elszaporodtával s a szerzetesrendek megtelepülésével kétségkívül itthon is csakhamar serény könyvmásolói tevékenység fejlődött ki. Szent GELLÉRT a legenda szerint bakonybéli magányában szorgalmasan másolgatta a magaszerezte könyveket. Azonban arról panaszkodik, hogy az írásanyag és a lemásolandó minták előteremtése egyaránt nehézségekbe ütközik. Mindazonáltal a pannonhalmi bencés apátság már 1093 táján nem kevesebb mint 80 kézirattal rendelkezett. Ez a legrégebb hiteles könyvjegyzékünk.

1. *A könyvek anyaga, formája és előállítási módja.*

Az Árpád-korból fennmaradt néhány kézirat egytől-egyig pergamentre van írva, ami a régibb középkornak szinte kizárólagos írásanyaga volt. A görögök és rómaiak kedvelt írásanyagát, a papirusz-hártyát ugyanis a középkori kódexek előállításához csak elvétve s a XI. század óta már egyáltalán nem használták. A rendkívül törekeny papiruszt kiszorította a jóval tartósabb s az egyes levelek összehajtogatása és egybefűzése útján előálló kódexformának sokkal megfelelőbb állati bőr, melynek írásra alkalmas álla-

¹ A PINTÉR Jenő szerkesztésében megjelenendő Magyar Irodalomtudományi Kézikönyv számára készült összefoglalás.

potában *membrana* vagy *pergament* volt a neve. A pergament, vagy magyar műkifejezéssel élve bőrhártya, rendszerint juh- vagy borjúbőrből, de elvétve kecskebőrből is készült. A szőrétől és zsírtartalmától megfosztott állati bőrök felületét tajtkővel gondosan lecsiszolták s pórusait valami tömítő anyaggal töltötték ki, hogy a tinta szétfolyását megakadályozzák. Noha a pergament előállítása nem volt helyhez kötve, mint a papiruszé, mégsem lehetett mindenütt könnyen hozzáférni, miért is egyes, kiváltkép nagyszabású irodalmi működést kifejtő kolostorokban külön irhást (*pergamentarius*) alkalmaztak. A XIII. század óta a fejlettebb műveltségű városokban sűrűn találkozunk ez iparág világi művelőivel is, sőt a bécsi irhások 1288-ban már céhbe is állottak. Hazánkban Eperjesen 1480 és 1490 között többször szerepel a városi számadásokban egy Jakab nevű pergamenista. Egy 1501/3-ban elhalt György nevű irhás pedig a bártfai centumvirek sorába tartozott. Egy X. századi külföldi följegyzés szerint a pergamentlapok háromféle nagyságban kerültek forgalomba: ezek a *modulus maior*, a *modulus minor* és a *modulus parvus*. Áruk meglehetősen ingadozott. Eperjes városa pl. egy egész pergamentbőrért 1455-ben 44 dénárt, 1520-ban 12 dénárt s 1537-ben 40 dénárt fizetett.

A pergament egyedulalma azonban nem sokáig tartott. A XII. század elején lép föl az európai kulturközösségben először a papiros, ez a növényi rostokból, illetve vászonrongyokból erjesztés útján előálló nemezszerű pépből készült írásanyag, amely a kínaiaktól arab közvetítéssel került Európába, ahol csakhamar egyre-másra keletkeztek a papirmalmok. Így Spanyolországban a XII., Olaszországban a XIII. század folyamán, s utóbbi helyen az új iparág annyira föllendült, hogy Itália csakhamar Középeurópa legnagyobb papirszállítója lett. A olasz papirmalmosok alkalmazták legelőször az ú. n. vízjegyet, amely kifejezésen az a címer vagy egyéb alakzat értendő, melynek körvonalai a világosság ellenébe tartott papirlapon előtűnnek. E vízjegyek tanúsága szerint hazánkban a XIV. század folyamán túlnyomó részben olasz eredetű papirost használtak. Eperjes városa a XV. és XVI. században papirszükségletét legnagyobbbrészt Lengyelországból szerezte be, még

pedig részint a helybeli kereskedők közvetítésével, részint közvetlenül kiküldöttei útján. Németországban a XIV., Angliában és Hollandiában a XV., hazánkban pedig csupán a XVI. század folyamán keletkeztek az első papirmalmok. A ránk maradt legrégebb európai görögnyelvű papirosoklevél 1109-ből s a legrégebb latinnyelvű 1228-ból van keltezve. Hazánkban az eddig ismert legrégebb papirosoklevelet 1310-ben állították ki Pozsonyban. A papiros, mely az írásanyagok sorában ma már szinte egyeduralomra jutott, úgy a kancelláriai, mint a könyvmásolói gyakorlatban eleinte csak nehezen tört utat magának. Az olasz közjegyzőket még a XIV. század elején is eskü kötelezte arra, hogy okmányaik készítéséhez papirost nem fognak fölhasználni, nálunk pedig Nagy Lajos 1348-ban utasította a turóci konventet, hogy egy Liptó megye által «kényszerűségből» papiroson kiállított oklevelet írjon át pergamentre. A könyvírás terén a papirost eleinte csak pergamenttel keverve alkalmazták olyképp, hogy az ívekké egyesített levelek külső levélpárjához bőrhártyát, belső leveleihez pedig papirost használtak. A XIV. század óta egyre gyakoribb a tiszta papiros-kódex, bár a díszesebben kiállított kéziratok egész a XVI. századig túlnyomó részben pergamentre irattak. A könyvsajtó első termékeiből is számos levonat készült membranára, de ezen a téren a papiros csakhamar végleges diadalt aratott. Ma már csak a bibliofilek számára készítenek elvétve egy-egy díszmüzből néhány pergament-példányt.

A könyvmásoláshoz szükséges íróeszközök a karthauziak rendszabályai szerint a következők voltak: a tollak (*pennae*), melyek rendszerint a ludak szárnytollaiból állítottak elő; a kréta, melyet a pergament likacsainak a tömítésére s a kivakart helyek elsimítására használtak, a tajtkő (*pumex*), mellyel a pergament felületén mutatkozó apróbb egyenetlenségeket tüntették el; a tintatartó (*cornu*), mely latin nevét onnan vette, hogy többnyire egyszerű szarv volt, melyet a másoló övében hordozott s használatkor az asztalon lévő nyílásba dugott; a vakarókés (*novacula* vagy *rasorium*), egy félhold-alakú vaspenge, mellyel a hibás szövetet távolították el a bőrhártyáról; a tollkés (*scalpellum*), mellyel

a lúdtollakat megmetszették; a körző (*punctorium*) s az ár (*stumbula*), melyekkel a sorközöket jelölte ki a másoló s végül az ólom (*plumbum*), mellyel a kijelölt közökben egy vonalzó (*regula*) segítségével megvonalozták a készülő kódex lapjait.

A szövegíráshoz használt fekete tintát a későbbi középkorban jobbára rézgálicból, gubacsból és vitriolból állították elő. A színes tinták közül leginkább a vörös (*rubrum*) terjedt el a középkorban, melyet miniumból készítettek. Rendszerint a kezdőbetűk, kezdősorok, tartalmi összefoglalások és díszek előállítására használták fel. Ezt az eljárást rubrikálásnak nevezték még akkor is, ha piros tinta helyett vagy azzal kombinálva kék vagy zöld tintát alkalmaztak. Elvértve arany és ezüst tinta is előfordul a díszes kiállítású kéziratokon.

A középkori könyv alakja az ú. n. kódex-forma, mely a mai nyomtatványokéhoz hasonlít. E forma, melynek kiindulópontja a napi följegyzésekhez használt dyptichon volt, úgy látszik az V. század folyamán került túlsúlyba a tekercs- (*rotulus*) formával szemben. A kódex füzetekből (ívekből) áll, amelyek viszont több kétrét hajtott pergament- (később papiros-) levélből tevődnek össze. Leggyakoribb a négy darab kétrét hajtott levélből alakított füzet, a *quaternio*, úgy, hogy ez a kifejezés utóbb felvette az ív jelentést, tekintet nélkül a benne foglalt levélpárok számára. Sőt a hazai latinságban (1347) a *quaternus* szó a *liber* (könyv) szinonimájaként is előfordul. Az egyes quaterniókba foglalt levélpárok száma igen különböző s kettőtől tízig, vagy még többig is terjedhet. Egy-egy kódex ívei rendszerint azonos számú levelekből állanak s ha sorukban kisebb terjedelmű ívekre is akadunk, gondosan utána kell néznünk, vajjon nincs-e utólagos csonkítással dolgunk. Minden egyes ív akár az elején, akár a végén jelzéssel volt ellátva. Jelzés (*signatura*) gyanánt kis és nagy betűket, római és arab számokat használtak. A XIV. század óta a lapszámozás is egyre gyakoribb, de leginkább olyformán, hogy egy-egy levél két lapja azonos sorszámot kapott. Vagyis tulajdonképen levélszámozással van dolgunk a mai lap- vagy oldalszámozással ellentétben. A levélszámok idézésénél különbséget kell tennünk a levél

színe (*recto*) és fonákja (*verso*) között. Az ívek helyes elrendezését (*collatio*) még az őrszavak (*custodes, reclamantes*) is elősegítették. Az őrszó a lap alján, a szöveg utolsó sora alatt olvasható kifejezés, mely egyúttal a következő lap szövegének kezdő szava. Az őrszavak sűrűbb alkalmazása a XIII. század óta tapasztalható.

A szöveg a kódex lapjain vagy egyfolytában, vagy hasábokra osztva iratott. Utóbbi esetben leggyakoribb a kéthasábos beosztás. A könyvirásnál az 1200 táján Európa-szerte elterjedt karoling minuszkula kerekded típusai a XIII. század közepe felé csúcsba szökellő, keskenyebb formákat öltének s ez az ú. n. rideg gót barátírás (*fractura*) egészen a XVI. századig tartotta magát. Az óklasszikus szellem újraéledtével karöltve Olaszországban ismét föllevenítették a karoling minuszkula gömbölyded formáit, amelyekbe azonban a barátírás egyes sajátosságait is beolvasztották. Így alakult ki a humanista könyvirás, mely a könyvnyomtatás ú. n. *antiqua* betűfajtaiban ma is továbbél. A humanista írás MÁTYÁS király és az udvarában élő könyvkedvelő főpapok útján hazánkba is eljutott, de a közhasználatban — mint ezt XV. és XVI. századi kéziratok nyelvemlékeink tanúsítják — továbbra is a barátírás tört formái tartották magukat. Számos középkori kéziratban a könyvirás helyett többé-kevésbé jól olvasható folyóírással (*cursiva*) találkozunk, ami annak a jele, hogy az illető példány nem hivatásos másoló munkája.

A másoló íróasztala (*tabula scriptoria*) rendszerint a mai templomi stallumok módjára ülőhellyel kombinált rézsutos pulpitus volt, melyet nemezszővettel (*epicausterium*) fődtek be olyképp, hogy a szövet egy része a pergamentre is ráterült s ilyen módon megvédte azt a másoló keze nyomától. Miniaturákon láthatjuk, hogy a pulpitus fölé sokszor egy forgatható olvasótámlány volt erősítve, amelyen a lemásolandó mintát helyezték el, különböző rendszerű nehezékekkel biztosítva a könyv nyitva maradását.

A másoló munkateljesítménye gyakorlottságától, szorgalmától s az írásra fordított műgond nagyságától függött. A VI. században Szent COLUMBA állítólag 12 nap alatt lemásolt egy evan-

géliumos könyvet, Szent NILUS pedig négy nap alatt egy psalteriumot, — persze a legenda tanúsága szerint. Azonban a gyors munka nemcsak a legendák világában fordul elő. Nem egy kézirat zárószórai (*colophon*), melyek több-kevesebb bőbeszédűséggel szokták felsorolni a kézirat címét (tartalmát), szerzőjét, másolóját, megrendelőjét s elkészülte körülményeit, egészen bámulatos gyorsaságról tesznek tanúságot. Így WANDALGAR a *Lex Salica* leírását 793. okt. 30-án kezdte meg s nov. elsejére nemcsak hogy befejezte, hanem még az aleman törvény másolatával is megtoldotta. Egy luxeuili szerzetes 1004-ben BOËTIUS *Geometriáját* 11 nap alatt másolta le, a bécsi nemzeti (udvari) könyvtár egy 278 nagy ívrétű levélre terjedő új testamentumának elkészítése pedig 1333-ban csupán fél évet vett igénybe. De a gyorsaság pálmáját az a párisi minorita vitte el, aki OVIDIUS *De remedio amoris* című munkája leírásába 1467 Mária fogantatása szombatján hajnali öt órakor fogott bele s még az nap este 11 órára el is készült munkájával. A munka menetét nagyban meggyorsították a szórövidítések (*abbreviatura*), melyek sűrű alkalmazása egyes kéziratok olvasását ugyancsak megnehezíti. A másolás gyorsaságát azzal is fokozták, hogy a nagyobb terjedelmű könyveket ívekre bontva egyszerre több másoló közt megosztották. Az egyes kódexekben megkülönböztethető többféle kéz gyakran ilyen munkamegosztásban leli magyarázatát. Ha pedig ugyanazon könyvből több példányra volt szükség, a szöveget egyszerre több másolónak mondták tollba, miként ezt állítólag már ALCUIN idejében Toursban tették.

A gyorsan dolgozó s a szöveg jelentésével nem mindig tisztában levő másolók természetesen sok hibát követtek el, miért is szokásban volt a másolatokat használatbaadásuk előtt kijavítani (*emendare*). Főleg a szent iratok, egyházi és jogi könyvek emendálására fektettek különösebb súlyt. Azonban a javítás gondját igen gyakran az esetleges olvasóra hárították s ezt versben vagy prózában a másoló nem egyszer lelkére is köti az olvasónak, egyúttal elnézését kérve a hibákért. Nálunk VITÉZ János esztergomi érsek emendálta nagy gonddal a könyvtárába került kéziratokat.

A piros vagy más színes tintával készült kezdőbetűket, feje-

zetcímeket s egyéb díszeket rendszerint nem a másoló, hanem a *rubricator* pótolta bele a kéziratba. Innen van, hogy a színes kivitelre szánt betűk és szövegrészek számos kéziratban hiányzanak. A festett díszlapok, keretrajkok, képes kezdőbetűk és szövegképek (*illuminatura* és *minatura*) pedig a gondosabb kivitelű, fényesebb kódexekben arra hivatott könyvfestők (*miniator*, *illuminator*) ecsetének a munkája.

Az ekként elkészült kéziratot azután többé-kevésbé díszes bekötéssel látták el. Az íveket három vagy több bőrszíjra fűzték föl s e szíjak kiálló végét a kötéstáblákul szolgáló vékony tölgy- vagy hársfadeszkába vájt nyílásokba akasztották. A könyv sarkát s a födeleket azután kellőkép kicserzett és meglappasztott állati bőrrel — a hazai középkori kötéseken leggyakoribb a szarvas-, marha- és disznóbőr — fehér vagy színesre festett pergamenttel, selyem- vagy bársonyszövettel vonták be. A bőrbevonatot gyakran vaknyomású, vagy metszett, poncolt és domborított díszítéssel is ellátták. A pazar kiállítású egyházi szerkönyvek födeleit elefántcsont-faragványokkal, trébelt, cizellált vagy zománcos arany-, ezüst- vagy rézlemezekkel borították s drága meg féldrágakövekkel rakták ki. Fémveretek, köldökök és csatok egyszerű kivitelű bőr- és szövetszőtéseken is gyakoriak. A bőrkötések aranynyomású díszítése Keletről terjedt el Európában. Első szerény nyomaival a renaissance felsőolaszországi kötésein találkozunk. Gazdagabb aranyozást a mi MÁTYÁS királyunk alkalmazott először Európában, akinek dúsan aranyozott maroquin-kötései valószínűleg Budán készültek.

A könyvek igen tekintélyes része a középkor folyamán a szerzetesek rendházaiban készült. Főleg azokban az országokban, amelyek lakossága csak újabban tért át a kereszténységre, mivel itt a világi papságot szinte teljesen lekötötte a lelkipásztorkodás. Természetesen nem minden kolostor vált ki egyformán ezen a téren s még a kézirattermelés dolgában leghíresebb klastromokban is egymást váltják fel a termékeny, kevésbé termékeny és terméketlen korszakok, aszerint, amint a szerzetesi fegyelem teljes erejében fennállt, bomlásnak indult, vagy egészen meglazult. Voltak

kolostorok, ahol külön írószoba (*scriptorium*) volt berendezve a könyvek előállítására, másutt viszont a keresztfolyosó egy részében állították fel a másolók stallumait s ez a rész gyakran még csak be sem volt üvegezve. Télvíz idejében ugyancsak keserves volt a másoló munkája s van olyan scriptor, aki könyve végén elpanaszolja, hogy dermedt ujjakkal dolgozott. Az írás rendszerint a nap világánál történt s a másolók átlag napi hat órát dolgoztak. Voltak rendházak, melyek egész iparszerűen foglalkoztak könyvek előállításával s készítményeiket árúba bocsátották. A legtöbb kolostor azonban beérte azzal, ha saját szükségletét volt képes fődözni. Nemcsak a férfi, hanem a női szerzetesházakban is serényen folyt a másolói munka s egész sereg apáca nevét őrizték meg a kéziratok kolofonjai. A bencések, ciszterciek, premonstreiek és karthauziak, akik a középkor legszorgalmasabb könyvmásolói voltak, hazánkban megtelepedve, rendszabályaiknak megfelelően, nálunk is szorgalmasan rótták a betűket. De kivették részüket a kultúra e nemes munkájából a pálosok, továbbá a kolduló rendek tagjai és az apácák is. Így a Pray-kódex valószínűleg bencés munka, az Ehrenfeld-, bécsi, müncheni és Apor-kódexeket magyar ferencesek másolták, a Kriza-kódex leírását 1533-ban fejezte be GARAI PÁL dominikánus, a Czeh- meg a Festetich-kódex KINIZSI Pálné pálos kolostorában készült Nagyvázsonyban, az Érdy-kódex pedig karthauzi szerzetes munkája. Női másolóink között első helyen áll RÁSKAI LEA domonkosrendi apáca, aki 1510—22-ig nagy tevékenységet fejtett ki e téren.

A szerzetesek mellett a világi papok is tőlük lehetőleg kivették részüket a könyvmásolás mesterségéből. Így Westfáliai STEPHANI HENRIK csukárdi (Pozsony vármegye) plébános 1377-ben másolta, miniálta és kötötte be Imre fia JÁNOS pozsonyi kanonok számára azt az esztergomi Miskönyvet, mely ma a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár tulajdona.

Az egyházi rendbe nem tartozó, világi másolók száma Olaszországban már a XIII. század óta igen elszaporodott. Párisban és Bolognában, a középkor e két leghíresebb egyetemi városában, szintén nagy számban éltek s a XV. századi firenzei könyvmásoló

műhelyekben, ahonnan MÁTYÁS király kéziratának a zöme is kikerült, ugyancsak világiak foglalatostkodtak. Világi másolók a középkor vége felé hazánkban is akadtak főleg a fejlettebb kulturájú felvidéki városokban. Így Bártfán 1438-ban egy JÁNOS s 1494-ben egy BOLDIZSÁR nevű világi másoló élt, Eperjesen pedig a század végén egy MÁTYÁS nevű világi másoló bizonyos BOLDIZSÁR eperjesi polgár felesége megbízásából egy antifornariumon dolgozott. Valamennyiöket az egykorú feljegyzések Kathedralis scriptor néven emlegetik, ami nem családi név, hanem a világi másolók latin elnevezése volt. Kathedralis MÁTYÁS jómodú férfiú lehetett: saját házában lakott, amely az 1504-iki tűzvész áldozata lett. Legtöbbre vitte az a JÁNOS nevű másoló, aki 1494/95-ben II. ULÁSZLÓ számára letisztázta BONFINIUS magyar történetét és szorgalmas munkájáért nemesi sorba emeltetett. Kódexek kolofonjaiból és levéltári feljegyzésekből eddig vagy száz magyarországi másolóról és könyvfestőről tudunk s a szerencsés véletlen egyre újabb adatokat vet felszínre. Így a M. N. Múzeum 1909-ben vásárolta meg Regensburgban a váci ötvöscéh 1423-ban készült fényes kiállítású egyházi szerkönyvét, melynek képdíszét JÁNOS mester, a váci püspök miniátora festette.

Középkori könyvkötőinkről már jóval kevesebb adat maradt ránk. A legelső hazai könyvkötő, akit névszerint ismerünk, a már említett csukárdi plébános. 1400 körül JÁNOS soproni iskola-mester, 1457-ben a bártfavárosi nyugalmazott harangozó, 1459-ben pedig KRISTÓF, a pozsonyi polgármester káplánja foglalkozott ezzel az ipárral. Azonban valószínű, hogy ez alkalmi könyvkötők mellett a XV. század dereka óta a felvidéki városokban szakszerűleg képzett mesteremberek is működtek, mert csakis az ilyenek honosíthatták meg nálunk a németországi góthikus polgári kötést. A művelt nyugaton a világi könyvmásolók, -festők és -kötők annyira elszaporodtak, hogy Párisban már 1401-ben, Londonban pedig 1403-ban közös céhet alkottak, melyhez a könyvkereskedők (*stationarii*) is tartoztak.

2. *A könyvek forgalombahozatala.*

Noha díjazásért az egész középkor folyamán másoltak könyveket, vagy adtak el egyes kész darabokat, a rendszeres könyvkereskedelem csak meglehetősen későn fejlődött ki. A stationarius foglalkozása legelőször a híresebb egyetemi városokban alakult ki, ahol a könyvek, elsősorban a tankönyvek iránti kereslet meglehetősen élénk volt. Bolognában 1259-ben említetnek először. Eleinte könyvek kölcsönzésével foglalkoztak, az egyetemi hatóságok által megállapított díjak ellenében. Később ők lettek a közvetítők a könyvmásolók és a könyvvásárlók között, emellett megbecsülték az elhalt diákok ingóságait s kezelték azokat a zálogtárgyakat, amelyek ellenében pl. az oxfordi egyetemen a diákok megfelelő alapokból pénzt kölcsönözhettek. Párisban a Boldogasszony székesegyházának udvarán árusították a tankönyveket. A német főiskolákon a hallgatók maguk állították elő tankönyveiket az egyetemi előadások nyomán. Alighanem ez a gyakorlat állt fenn a mi középkori egyetemeinken is. Innen van, hogy forrásaink a középkor végéig mélyen hallgatnak a magyar könyvkereskedelemről. Egyébiránt a könyvkereskedelem apránként függetlenítette magát az egyetemektől. Oxfordban és Cambridgeben az egyetemnek föl esküdt stationariusok mellett hovatova feltűnnek a független könyvárusok is s a két csoport között gyakori az összeütközés. Az angol könyvkereskedelem székhelyévé csakhamar London, tehát egy nem egyetemi város lett, s Olaszországban is Firenze, Milano és Velence váltak a XV. század folyamán a könyvkereskedelem csomópontjává. A kereskedők már nemcsak előzetes megrendelésre, hanem raktáruk számára is dolgoztatnak, amit számos olyan kódex bizonyít, amelyen üresen maradt az egyelőre ismeretlen tulajdonos címerének szánt medaillon. A korszak legnagyobb szabású kéziratkereskedője VESPASIANO da Bisticci (1421–98) volt, aki firenzei műhelyében 45 másolót foglalkoztatott. Hazánkból is több humanista főpap állt vele sűrűbb üzleti összeköttetésben. Angliában a könyvkereskedők már a XV. század folyamán megjelentek portékáikkal az Fgyed- és Bertalan-napi vásárokon,

Franciaországban pedig valami Guillaume Tousé nevű könyvárús 1480-ban utazó ügynököt is tartott, aki 500 libra értékű könyvkészlettel félévig járta keresztül-kasul Alsó-Bretagnet. Csakhamar hazánk székvárosában is megjelenik az első könyvkereskedő. Budán 1484—1526-ig nem kevesebb mint 13 részben hazai, részben külföldi könyvárús fejtett ki rövidebb-hosszabb ideig tartó működést és kisebb-nagyobb kiadói tevékenységet. E korszakban alkalmilag Kassán (1493), Nagyszébenben (1506), Eperjesen (1519) és Segesvárt (1522) is megfordult egy-egy könyvkereskedő (*bibliopola, puchführer*).

3. Köz- és magánkönyvtárak.

A könyvtárak túlnyomó többsége a középkorban az egyház tulajdonában volt, még pedig úgy a férfi- és női kolostorok, mint a káptalanok, székesegyházak és plébániák tulajdonában.

a) Kolostori könyvtárak.

A kolostori könyvtárak gyarapodás-módjáról, berendezéséről és működéséről általában elég jól vagyunk tájékozottak. Már maga Szent BENEDEK, a nyugati szerzetesi élet nagy alapvetője buzdított az olvasásra. Reguláinak 48. fejezetében futólagosan a könyvtárról is megemlékezik. A bencések példáját a Szent BENEDEK szabályain fölépülő egyéb szerzetesrendek: a karthauziak, ciszterciek, ágostonosok, premonstreiek egyaránt követték s olyik kolostor szabályai részletes utasításokkal szolgálnak a könyvtár (*armarium*) fejlesztését és fenntartását illetőleg. Hiszen valóságos szállóigévé lett a középkorban az a mondás, hogy «*Clastrum sine armario, quasi castrum sine armamentario*». Még a ferencesek is, noha Szent FERENC maga tanítványait még egy zsolttároskönyv, vagy egy breviárium birtoklásától is eltiltotta, már 1260-iki nagykáptalanukban megemlékeznek a rendi könyvtárakról s csupán azt kötik ki, hogy a barátok ne másoljanak pénzért könyveket s csakis oly könyveket tartsanak maguknál, amelyek a rend közös tulajdonai.

A kolostori könyvtárak legfőként úgy gyarapodtak, hogy

lemásolásra más rendházakból kölcsönöztek ki kéziratokat. Így a lechnitzi karthauzi kolostor 1352-ben öt kéziratot vett kölcsön a látókövi karthauziaktól, valószínűleg lemásolás végett. A reichardsbrunni kolostor XII. századból fennmaradt leveleskönyve beszédes tanuság amellett, hogy a rendházak mily rendszeres kölcsönviszonyban álltak egymással. Szent iratokat, egyházatyákat, a mindennapi istentiszteletre szánt liturgikus könyveket, sőt elvétele latin klasszikusokat is kölcsönöztek ki egymásnak. A kereslet nemcsak oly könyvek iránt nyilvánult meg, amelyek a kölcsönkérő klostorból teljesen hiányoztak, hanem olyanok iránt is, amelyek alapján helyesbíteni remélték a maguk fogyatékosnak tetsző példányát. Valóban méltán írhatták a paulinzellei szerzetesek a reinhardsbrunniaknak: «Ami a miénk, az a tiétek, ami a tiétek, az a miénk». Minthogy azonban a kölcsönzés nem járt kockázat nélkül s elvétele megesett, hogy a kölcsönadott kötet nem érkezett meg rendeltetési helyére, érthető, hogy a derék reinhardsbrunniak egyszer-másszor megtagadták a kikölcsönzést a túlságos nagy távolság miatt. A kölcsön megtagadása másutt is gyakori. SERVATUS LUPUS ferrièresi apát egy ízben pl. azért tagadta meg a kért mű kiszolgáltatását, mivel a küldöncnek gyalog kellett volna megtennie a nem épen bátorságos utat, egy más alkalommal pedig azért, mivel a szóbanforgó kötet oly nagy méretű volt, hogy nem fért el a küldönc iszákjában s amellett oly szép is, hogy könnyen lába kelhetett volna. A kölcsön szerzett kéziratokat azután a rendházak írástudó tagjai lemásolták. KONRÁD, a menedékszírti klostrom perjele pl. oly szenvedélyes másoló volt, hogy 1310-ben tisztségéről lemondott, csakhogy a másolóasztal mellett tölthesse minden idejét.

A gyarapodás egy másik forrását a kolostorba lépő szerzetesek kötelező könyvadományai tették. Corbieban (Picardia) és Corveyban (Észak-Németország) az ujoncokat arra kötelezték, hogy ünnepélyes fogadalmuk napján egy-egy kéziratot kötéttel gyarapítsák a ház könyvtárát. Ez a szokás az apácakolostorokban is fennállott. A nürnbergi Szent Katalin kolostor XV. századi könyvjegyzékének tanúsága szerint a lajstromban szereplő 370 mű

jelentős hányadát a sororok a klastromba lépésük alkalmával hozták magukkal. A fleury-i bencés rendház könyvtárát pedig az apátsági iskola mindegyik növendéke 2—2 kódex-szel tartozott öregbíteni.

A rendi könyvtárak továbbá önkéntes adományok és hagyományok útján is szaporodtak. Az ilyen adományokat fölöttébb megbecsülték és nagybőjt idején a könyvtáros kötelességszerűen figyelmeztette rendtársait, hogy imáikban emlékezzenek meg az adományozókról, sőt ezek halála után gyászistentiszteleteket (*anniversae*) is tartottak. Így áldozott pl. a buxheimi kolostor G. ZAINER († 1479) augsburgi könyvnyomtató emlékének hálából azért, hogy sajtójának számos termékét odaajándékozta a rendháznak. Ily adományok természetesen hazánkban is előfordultak. Így ADALBERT főúr a XII. század derekán Sziciliába menvén, mint GÉZA király követe, azon esetre, ha útközben el talál pusztulni, összes könyveit a pannonhalmi kolostorra hagyta, 1488. nov. 5-én pedig Septhei PÉTER kir. jegyző a budai ágostonosoknak ajándékozott könyveket.

Végül a könyvcseré sem volt ismeretlen gyarapodási mód abban az időben. HENRIK, Hyde Abbey apátja pl. egy TERENTIUST BOËTIUST és SÜETONIUST tartalmazó kötetért négy Missalét és hét más könyvet kapott. ADAM de Marisco Oxfordból megküldi az olasz Vercellibe az ottani apátnak az Angyali Üdvözlét magyarázatait s cserébe az apát iratait kéri. A nürnbergi Szent Katalin kolostor szabályai azt is megengedték, hogy a dömés nővérek könyvtáruk többes példányait áruba bocsássák, de szigorúan meghagyják, hogy az így befolyó összegek a könyvanyag kiegészítésére fordíttassanak. Ugyanily feltételek mellett engedik meg a fölös példányok értékesítését a karmeliták 1499-ben nyomtatásban is megjelent konstitúciói. 1432-ben a gamingi karthauziak 24 forintért eladtak egy misekönyvet, egy gradualét s egy antifonalét KRISTÓFNak, a tárkányi karthauzi kolostor priorjának s egyúttal Isten nevében kilenc más könyvet ajándékba adtak neki.

Az ekként összegyűlt könyvanyagot ládákban, szekrényekben, vagy fali fülkékben tartották. Utóbbiak ki voltak deszkázva,

hogyan a kódexeknek ne árthasson a falak nedvessége. A középkori könyvszekrények egyik pompás darabja az a festett frízű, kései gót almáriom, mely a bártfai plébánia könyvtárával együtt került a Nemzeti Múzeum régiségtárába. Nagy kolostorokban külön könyvtártermet is építettek. Így St. Gallenben egy ránkmaradt régi rajz tanúsága szerint már a IX. században külön szobát terveztek a könyvek befogadására, amely a sekrestye átellenében épült volna. Úgy a szekrényekben, mint a könyvtárszobák falmenti nyílt állványainak, vagy szabadon elhelyezett padjainak (*bancha*) vízszintes vagy rézsutos polcain nem élükre állítva, hanem elülső táblájukra fektetve helyezték egymásmellé a könyveket. Innen van, hogy a középkori kódexeken az esetleges címfelírás nem a kötés sarkára, hanem hátsó táblájára, vagy a könyvtest alsó metszési felületére került. A könyveket rendszerint tartalmuk szerint csoportosítva helyezték el a nagy betűkkel jelölt szekrényekben vagy állványokon, melyek polcai is meg voltak számozva. Minden egyes könyvre ráírták az állványt jelölő betűt s a polc számát, amihez még a könyvnek az illető polcon elfoglalt sorszámja is járult. A Szent Albansról nevezett kolostor egyik könyve pl. ezt a jelzetet viseli magán: «de armariolo 4/A et quarto gradus liber quartus». A könyveknek ilyen «helyhez kötött» megjelölése egész a legújabb korig tartotta magát. A tartalmi szakcsoportok rendszerint ilyenformán követték egymást: A) bibliai könyvek; B) glossák és bibliamagyarázatok; C) szentatyák; D) szentek élete; E) krónikák, martirologiák stb. A könyvekről pontos jegyzékeket vezettek, amelyek a könyvek jelzete, többé-kevésbé pontos címe, esetleg tartalmi felsorolása mellett gyakran a második, vagy harmadik levél kezdő szavait is föltüntették. Ez utóbbiak a *loca probationum* vagy *dictiones probatiores* s a könyvek azonosítására szolgáltak.

A kolostori könyvtár élén a *precentor* állott, akit néha *armarius* néven is emlegetnek a szabályok. Ő szerezte be a pergamentet és az íróeszközöket, osztotta ki és ellenőrizte a másolók munkáját, rendezte és lajstromozta a könyveket, gondoskodott tisztántartásukról és jókarban maradásukról, lebonyolí-

totta és nyilvántartotta a könyvek kölcsönzését, amikor pedig tisztsége letelt, leltár mellett adta át utódjának a gondjaira bízott kincseket.

A kolostori könyvtárak elsősorban a ház tagjainak állottak rendelkezésre. Ezek rendszerint a nagybőjt első vasárnapját követő hétfőn reggel összegyűltek a káptalani teremben s beszolgáltatták a könyvtárosnak a náluk lévő könyvet, amelyet más könyvvel cseréltek ki. Némely kolostorban ez alkalommal a prior kikérdezte társait olvasmányuk felől s ha a felelet nem volt kielégítő, a következő esztendőre újból ugyanazt a könyvet adta ki nekik. Rendszerint egy-egy szerzetes egyszerre csupán egy könyvet kapott kézhez, de a karthauziak egyszerre két kötetet is vehettek igénybe. A beteg szerzetesek tetszésük szerint kölcsönözhatték ki könyveket s erre a célra némely házban a betegszoba mellett külön könyvszekrény volt fölállítva. A kolostori könyvtárak állományát azonban nemcsak magánolvasmánykép forgatták a szerzetesek és apácák. Innen vették ki azokat a könyveket is, amelyekből napról-napra felolvastak az étkezések alkalmával. Viszont a templomi istentiszteleteknél használt liturgikus könyvek rendszerint a könyvtártól elkülönítve, a többi templomi felszerelésekkel együtt őriztettek.

Házonkívüli használatra a kolostori könyvtárak, mint láttuk, elsősorban másolásra kölcsönözték ki kódexeiket, még pedig eleinte csupán a velük egy rendhez tartozó házaknak, de később idegen kolostoroknak, világi papoknak, sőt megbízható világiaknak is. Egy 1212. évi párisi káptalan egyenesen kötelességévé tette a szerzeteseknek, hogy kölcsönadják könyveiket azoknak, akiknek szükségük van rájuk, föltéve persze, hogy kellőképp megóvatnak a ház érdekei. Evégből nemcsak írásos elismervényt, hanem zálogot is vettek a kölcsönzőktől. A kölcsönzésekről pontos lajstromot vezettek. Egyszerűség okáért némely rendházban e célra fatáblákat használtak, amelyek felerészben pergamenttel, felerészben viasszal voltak bevonva. A táblák pergamenttel borított részére rávezették a könyvek címét, míg a kikölcsönző nevét a viasszal bevont részre karcolták fel közvetlenül az illető mű címe mellé

s azt a könyv visszaadásakor a stílus boldogabb végével kitörölték.

Természetesen minden óvatosság s a könyvek eltulajdonítói ellen gyakran a könyvekbe jegyzett átkozási formulák dacára is nem egyszer veszteséget szenvedtek a kolostori könyvtárak, ami a középkorban, amikor egy-egy könyv tetemes vagyont képviselt, nem volt csekélység. Így Gutkeledi Vid mester 1250 táján, mint a csatári apátság kegyura, a tőle függő kolostor egyik bibliáját azért kölcsönözte ki, hogy 70 márka ezüstön elzalogosítsa valami FARCASIUS nevű vasi zsidónak. Később azután a család két falu adományozásával kárpótolta az apátságot. LEWDESCHIT György szepesi örkanonok pedig 1496-ban kelt végrendeletében 14 arany forintot hagyott a lőcsei monostornak, kárpótlásul a nála elkallódott könyvekért. Minthogy azonban a kárpótlás nem mindig következett be, teljesen érthető annak az ismeretlen magyarnak az álláspontja, aki egy XIII—XIV. századbeli latin Szentírásba 1555-ben ezt jegyezte be: «Een azt mondom, hogy mindenyk eoreozzeon magát, vgy hogy valaky ez keonvet el akarna lopaffal venny tehát három prycket legyen rayta venny».

Az elmondottak alapján föltehetjük, hogy hazai szerzeteseink rendházai is valamennyien fel voltak szerelve kisebb-nagyobb könyvtárakkal. Ezek közül magyar irodalmi szempontból első-sorban az apácakolostorok jöhetnek figyelembe, mivel a többnyire latinul nem tudó sororok részére magyar könyveket készítettek, amint ez fennmaradt nyelvelmékeink jelentős részéről megállapítást nyert. Okleveles adatok vagy könyvbejegyzések azonban csupán a pannonhalmi (1095 körül), bakonybéli (állítólag 1086, valójában XII. század közepe) és pécsváradi (állítólag 1055, valójában XIII. század) bencéskolostorok, a kassai dömés zárda (XIII. század), a kolozsmonostori konvent (1427), a bártfai ágostonos (1428), a szentantálvölgyi (1431) és tárkányi (1432) karthauzi, a sághi premontrei (1446), a soproni (1450) és küllödi (XV. század) ferences, a szegedi dömés (XV. század) és a budai ágostonos (1488) rendházak, a garamszentbenedeki konvent (1476), az almásdi, babocsai, béli, csatári, hahóti, kolosi, koppánmonostori,

somogyi, szalkai és tatai bencés társházak (1508) könyvtáráról tesznek kifejezetten tanúbizonyságot. A legtekintélyesebb közöttük a bencések pannonhalmi Szent Mártonról nevezett kolostorának könyvtára volt, amely már Szent LÁSZLÓ idejében 80 kötettel rendelkezett. A 80 kötet között két DONATUS, CICERO-nak Catilina elleni beszéde, LUCANUS és CATO distichonjainak három példánya is szerepel, világos jelölül annak, hogy a pannonhalmi könyvtár iskolai célokat is szolgált.

b) *A székesegyházi könyvtárak.*

A székesegyházi (káptalani) könyvtárak sok rokon vonást tüntetnek föl a szerzetesi könyvtárakkal, mint ahogy a káptalanok tagjai, a kanonokok is eredetileg épen olyan életközösségben éltek, mint a szerzetesek. E könyvtárak magvát a székesegyház szerkönyvei tették, amihez azután az egyes püspökök és kanonokok hagyományai és adományai járultak. Minthogy a székesegyházak mellett rendszerint virágzó káptalani iskolák is működtek, e könyvtárak egyúttal a tanulóifjúság könyvszükségletét is kielégítették. Így válik érthetővé, hogy pl. a veszprémi székesegyházban, melynek híres káptalani iskolája volt, mint válhatott 3000 márka értékű könyv az 1276. évi tűzvész alkalmával a lángok martalékává. Ugyancsak tűzvész prédája lett a XIII. század vége felé a gyulafehérvári székesegyház könyvtára is. Külföldi adatok tanúsága szerint az ilyen székesegyházi könyvtárak gyarapítására egyes püspökök külön alapról gondoskodtak s a kezelésükkel megbízott kanonokok is e tisztségükért külön javadalmazásban részesültek. Így pl. CARPENTER, worcesteri püspök székesegyháza könyvtárosát 1476-ban évi 10 librával dotálta. Nálunk HANDÓ György kalocsai érsek és humanista tudós még mint pécsi prépost jó fizetéssel megbízott egy papot az általa létesített székesegyházi könyvtár gondozásával.

A könyvtár elhelyezésére rendszerint a székesegyház valamelyik kápolnája, vagy más e célra alkalmas helyisége szolgált, mely a szerzetesi könyvtáraknál ismertetett bútorzattal volt felszerelve. Így a pozsonyi társaskáptalan ma is fennálló könyvtára,

mely a XIII—XIV. században keletkezett, a volt koronázó templom toronyszobájában van még ma is elhelyezve. A székesegyházi könyvtárak a középkor vége felé némely helyt egészen rendszeresen megnyiták a közönség számára. Így a már előbb említett worcesteri könyvtár naponként délelőtt és délután 2—2 óráig tartatott nyitva s a könyvtárosnak kötelességévé tétetett, hogy az olvasóknak esetleges kívánságukra megmagyarázza a Szentírás nehezebb helyeit. Okleveleink az előbb említetteken kívül még az esztergomi (1397), egri (1492) és a zágrábi (XV. század) káptalan könyvtáráról emlékeznek meg, a kalocsai székesegyház régi könyvtárának anyagából pedig eddigelé két kódex és két ősnymtatvány került fölszínre. A pozsonyi káptalan könyvtára 1425-ben 83, a veszprémié 1437-ben 171 s a zágrábi a XV. század folyamán 225 kéziratot kötetre rügött.

c) *A plébániai könyvtárak.*

A plébániai és egyéb templomi könyvtárak kiindulópontjául az istentisztelethez szükséges szerkönyvek szolgáltak, amelyekről nálunk Szent István rendelete értelmében a megyéspüspökök tartoztak gondoskodni. Ehhez az alaphoz később a templom papjainak s különös tisztelőinek adományából szerkönyveken kívül egyéb theologiai könyvek is járultak, amelyek nem voltak közvetlenül az istentiszteletnél fölhasználhatók, végül pedig a világi irodalom képviselői is fölbukkantak. A templomi könyvtáraknak ezt a tipikus kialakulásmódját nyomról-nyomra követhetjük pl. a firenzei Szent Lőrinc egyház XIV. és XV. századi leltárainak ránkmaradt hosszú során. Ilyenformán fejlődött hazánkban a bártfai Szent Egyed templom könyvtára, mely 1460-ban 30 drb tisztán egyházi jellegű könyvből állt, de 1509 táján egy PETRI GYÖRGY nevű pap hagyományából 56, különböző tudományszakokba vágó nyomtatvánnyal szaporodott. E könyvtárt egyébiránt egyházi szerkönyvekkel a városi tanács is állandóan felfrissítette. A bártfai templomi könyvtárról arra nézve is vannak pozitív adataink, hogy — miként a külföldi templomi könyvgyűjtemények — a köz számára is hozzáférhető volt. 1460-ban, mikor az új sekrestyés a

templom egyéb felszereléseivel együtt a könyveket is gondozásába vette, a leltárba három könyv mellé bejegyezték a kölcsönvevők nevét. PETRI GYÖRGY pedig végrendeletében kifejezetten megemlíti, hogy azért hagyja a templomra könyveit, hogy azok mindenkinek hozzáférhetőek legyenek, akik a szent iratokat tanulmányozni óhajtják. A templomi könyvtárak elhelyezését épügy oldották meg, mint a székesegyházi könyvtárakét. A bártfai pl. a sekrestye fölött lévő Szent Katalin kápolna egy elrekesztett részében nyert elhelyezést, még pedig a már említett remekműű góthikus szekrényben. A lőcsei Szent Jakab templom könyvtára pedig egy XV. századi könyvbejegyzés szerint a Szent György kápolnában volt fölállítva. Franciaországban a *Catholicon*, a középkor e népszerű lexikonát odaláncolták a templom falához, hogy mindenki szabadon használhassa. A bártfai számadási följegyzésekben olvashatjuk, hogy 1471-ben a város egy frtot adott a lakatosnak a könyvtár részére készítendő egy láncért, amely valószínűleg valami hasonló mű közhasználatra tételénél került alkalmazásba. A középkor vége felé egyébként a könyvek leláncolása egyre nagyobb méreteket öltött, mert ez igen kényelmes biztosíték volt arra, hogy a könyvtári helyiségben egyre nagyobb számban megforduló idegenek ne emelhessék el a könyveket, vagy ne okozhassanak zavart a könyvek rendjében. A lánc tehát nem a rabság, hanem a nagyobb szabadság jele.

Templomi könyvtára volt a nagyszebeni plébániának (1370), a nagymihályi (1384), a szepesófalui, császlóci (1444), podgoricai (1444), kaplonyi (1444) és bulcsi (1471) egyházaknak, a nagyszombati főtemplomnak (1495), a kaproncai (1496), lőcsei (XV. század), csákberényi (1520) és csomai (1522) templomoknak. Még ma is fennáll a körmöci plébániának a középkorba visszanyúló könyvtára. A gyéren ráánkmaradt följegyzések szerint legtekintélyesebb a nagyszebeni plébánia könyvtára volt, amelynek állománya 1370-ben 40 kötetre rúgott s a XV. század végéig harmadfélszáznál több kötetre szaporodott.

d) *Az egyetemi és testületi könyvtárak.*

A középkori egyetemek könyvtári viszonyai nem fejlődtek egészen egyöntetűen. Az olasz egyetemeken pl. nyoma sem volt az egyetemi könyvtárnak: itt a stationariusok látták el könyvekkel a tanárokat és tanulókat egyaránt. Párisban a tanulókat istápoló kollégiumokban keletkeztek könyvtárak, melyek közül kivált a Sorbonne 1289-ben létesült gyűjteménye, amely már 1290-ben 1017 leláncolt kötetet számlált. Itt a könyvtárost a sociusok maguk kebeléből választották. Oxfordban az egyes kollégiumi könyvtárak mellett 1365-ben egy közös, tehát tulajdonképeni egyetemi könyvtárt is berendeztek, még pedig a tanácsterem fölötti helyiségben. A könyvtárszobába eredetileg bármely tanuló beléphetett, ha nem volt nedves a ruhája s nem volt tinta meg kés nála. Később a tapasztalt visszaélések következtében megszorították a könyvtár nyilvánosságát s csupán olyan egyetemi fokozatot nyert hallgatók nyertek bebocsáttatást, akik nyolc éven át hallgattak filozófiát, de ezeknek is előbb a kancellár előtt meg kellett fogadniok, hogy illően bánnak a leláncolt könyvekkel. A könyvtár kezelése itt a könyvtáros-káplán tiszte volt. A heidelbergi főiskolán a művészetek fakultásának s az egyetemnek magának külön-külön könyvtára volt. Az erfurti egyetem (collegium maius) 1429. évi szabályzata külön fejezetet szentel a könyvtárosnak, akit a kollégium összesége évenként választott meg tagjai sorából húsvét előtti vasárnap vagy szombaton. Fél-évenként egy frt tiszteletdíjban részesült. A filozófiai kar 1439. évi határozatai szerint az összes kikölcsönzött könyveket a nyári félév elején be kellett szolgáltatni. A kari dékán a két kollektor és a kollégium prépostja kíséretében ekkor katalógussal kezében pulpitusról-pulpitusra járt, hogy minden egyes könyv jelenlétéről meggyőződjék. A hiányokért a könyvtárost vonták felelősségre. Nagy LAJOS pécsi, ZSIGMOND óbudai s MÁTYÁS király pozsonyi egyeteméről általában édes-keveset tudunk, könyvtári viszonyaik felől pedig egészen tájékozatlanok vagyunk, de annyit vaktában is állíthatunk,

hogy e tekintetben nem igen különbözhettek a többi nyugateurópai főiskolák könyvtári berendezéseitől.

Papokból vagy világiakból alakult különböző testületeknek is megvolt a maguk könyvtára, rendszerint valamely templommal kapcsolatban elhelyezve. Így a Szepesség legkiválóbb középkori könyvgyűjteménye a 24 kir. város plébánosainak a XIII. század folyamán keletkezett testvérületéé volt. Keletkezésének időpontja ismeretlen, de már 1405-ben öt plébános őrizetére volt bízva. Valószínűleg Lőcsén, a Szent Jakab templom valamelyik kápolnájában tartották s a XVI. század elején beolvasztották a templom saját könyvtárába. A gyulafehérvári Batthyány-könyvtárban ma is megvan belőle 11 kódex és két ősnymtatvány. Világi társulat volt a pozsonyi Krisztus-társulat (czecha SS Corporis Christi), melynek könyvtára szintén a székesegyház egyik kápolnájában volt fölállítva. Egy alighanem 1501-ben készült leltár szerint 89 kötetből, közte több nyomtatványból állott és hittudományi meg-liturgikus műveken kívül encyklopédikus, filozófiai, természetrajzi, orvosi könyveket, sőt latin klasszikusokat is tartalmazott.

e) *A magánkönyvgyűjtemények.*

Befejezésül még néhány szót a magánkönyvtárakról. Ilyenek elsősorban azon egyházi rendhez tartozó férfiak tulajdonában voltak, akik a tudományokat hivatásszerűen művelték. Így tudjuk, hogy PÁL veszprémi kanonok jogi doktornak a már említett 1276. tűzvész alkalmával 1000 márká értékű könyve ment veszendőbe. Ugyanakkor még tizenöt kanonok és tanár könyvei pusztultak el. Ugyanez időtájt MUTHMERIUS szepesi prépost (1273) 8, LÁSZLÓ esztergomi prépost (1277) pedig 13 kötetről intézkedett végrendeletében. Egy 1349. oklevél BENEDEK kászonyi plébános breviáriumának emlékét őrizte meg. Ugyane század vége felé Küküllői JÁNOS esztergomi kanonok és jeles krónikáíró könyveit az esztergomi főtemplomra hagyományozta. 1400 április 21-én pedig Weyteni ORBÁN soproni káplán végrendelezett kodexeiről, amelyek száma a huszat is meghaladta. XV. századi humanista műveltségű főpapjaink sorából VITÉZ János esztergomi érsek és unaöccse CZEZMICZEI János (Janus

Pannonius) pécsi püspök válnak ki, akikről VESPASIANO da Bisticci firenzei könyvkereskedő is dicsérőleg emlékezik meg életrajzgyűjteményében. Mellettük HANDÓ György kalocsai érsek tűnik ki, aki VESPASIANO szerint 3000 forintot vett könyveket Firenzében. Ezek a főpapok már nem csupán liturgikus műveket, theologiai dolgozatokat és tankönyveket, hanem görög és római klasszikusokat is gyűjtöttek. Az érdeklődés e kettős irányáról tanuskodik Nagylucsei ORBÁN két ránk maradt, fényesen kiállított kodexe is. BAKÓCZ Tamás fényes misekönyve a bécsi állami könyvtárban és SZATMÁRI György esztergomi érsek remek breviáriuma a párisi nemzeti könyvtárban hirdetik a főpapok könyvgyűjtő hajlamait. Kálmáncshi DOMOKOS fehérvári prépostnak bibliofil kedvteléséről pedig hat kézirat regél. De a XV. század folyamán s a XVI. század elején az alsópapságnak is volt érzéke a könyvek iránt. A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár kéziratai pl. CZIPSZER Miklós († 1439), AMBRUS szepesolasi plébános (XV. század), BEISZ Bálint (XV. század) löcsei káplán, Bártfai ÁGOST filrai plébános (1470) könyveiből őriztek meg számunkra mutatóba egy-egy kodexet. Könyvtáraink kéziratállományának rendszeres földolgozása bizonyára számos más könyvgyűjtő nevét is napfényre hozná. E téren még igen sok a tenni valónk. A régi leltárakból is előkerül egy-egy idevágó adat. SYBELINDER Miklós pl. 1424-ben 14 kéziratot testált a nagyszebeni plébániára, köztük 3 nagy jogi kompendiumot. Jeles könyvtára volt HENCKEL Jánosnak, MÁRIA királyné kedvelt udvari lelkészének is, aki 1496-ban LEWDESCHIDT György szepesi kanonok könyveit is örökölte.

Világi rendű könyvedvelőkről nem igen tudunk. Az Árpádok korából csupán a már említett ADALBERT nevű főurat ismerjük. 1387-ben KATHÓ László gyulafehérvári prépost könyveket is hagyományozott DOBÓ Egyed leányainak és KATHAY Jánosnénak. A XV. századból már több adat maradt reánk. Így PACHARD Miklós, pozsonyi polgár 1439-ben könyveit János fiára hagyta. ROZGONYI György pozsonyi főispán, valamint testvérei és rokonai 1450-ben a pozsonyi vár kifosztása alkalmával nagy mennyiségű könyvet, egy bibliát, egy *Catholicont*, zsoltáros és misekönyveket és egyéb

arannyal, meg ezüsttel ékesített könyveket vesztettek, föltéve, hogy saját s nem a vártemplom könyveiről van szó. BATTHYÁNY Boldizsár kőszegi kapitány 1489-ben egy misekönyvet készíttetett, BÁTHORI István erdélyi vajda s a székelyek grófja 1490-ben egy nyomtatott prédikációskönyvet vásárolt. KINIZSI Pál özvegye, MAGYAR Benigna asszony két magyar nyelvű imádságos könyve mindmáig fenmaradt. Szenvedélyes könyvbarát lehetett a XV. században EYKENWELTER Liebhard pozsonyi városi irnok is, aki végrendeletében 36 kötetről intézkedik, amelyek nagy részét maga másolta.

Uralkodóink sorában Nagy LAJOS az első, akinek egy könyve mindmáig fenmaradt az oxfordi Bodleyanában. FRAKNÓI Vilmos abból, hogy GERGELY pápának Jóbról írt tanulmányát a király jogtanácsosa, a dortmundi származású BREDENSCHIED János 1367-ben Visegrádon másoltatta le, azt következteti, hogy a mű az ottani királyi könyvtár példányáról iratott le s hogy Nagy LAJOS udvaránál könyvmásolók és díszítők állandóan foglalatoskodtak. Nagy LAJOS leánya, MÁRIA királyné szintén kedvelte a szép könyveket, amiről remek kiállítású háromnyelvű zsoldárkönyve tanuskodik, ha ugyan ez ez Anjou-címerrel díszített lengyelországi készítmény nem huga, HEDVIG lengyel királyné tulajdona volt. Nagyobb könyvgyűjteménnyel rendelkeztek I. ZSIGMOND és ALBERT magyar királyok is, akiknek hagyatékából V. LÁSZLÓ 1455-ben 110 kötetet követelt vissza III. FRIGYES német császártól. Utóbbi e könyveket valószínűleg akkor ragadta magához, amikor V. LÁSZLÓ gyámi tisztét elvállalta. A császár a jogtalanul visszatartott könyvek egy részét csakugyan kiszolgáltatta a magyar királynak s valószínű, hogy ezek egy része V. LÁSZLÓ halála után a trónnal együtt MÁTYÁS király tulajdonába került. V. LÁSZLÓ egyébiránt maga is igyekezett szaporítani az apai örökséget. Így 1454-ben több olasz fejedelemhez is iratott könyvek átengedéseért, hogy milyen eredménnyel, azt sajnos nem tudjuk.

f) *A Korvina.*

Középkori könyvtáraink történetét méltóképen zárja le a MÁTYÁS király alapította Korvina. E nagyszerű alkotás keletkezési

éve bizonytalan. Az első kétségtelen adat létezéséről Mátyás egy 1471-ben kelt levelében maradt reánk. Mátyás könyvgyűjtő tevékenységét három motívum irányította: saját irodalmat kedvelő hajlamai, második feleségének családi hagyományai és természetes fia, KORVIN János neveltetésének szükségletei. Könyvtára nagyságáról pozitív adatunk nincsen. Külföldi analógiák alapján mintegy 1000 kötetre tehetjük, habár Anna francia királyné fegyverhírnöke 1502-ben autopszia alapján csak 3—400-ra becsülte. A király e könyvtárát különböző utakon szerezte. Egy részüket elődeitől örökölte, másokat dicsőséges harcaiban zsákmányolhatott, ismét másokat a vele összeköttetésben álló fejedelmektől s az udvarában megforduló tudósoktól kapott ajándékba, de legnagyobb részüket vásárolta, vagy az ő rendelkezésére készítették. Főleg a firenzei másolókat foglalkoztatta, elsősorban SIGISMONDO dei Sigismondit és ATTAVANTE degli Attavantit. A király saját udvarában is működtek könyvmásolók és festők, még pedig Felix Ragusanus vezetése alatt. Azonban e budai műhely aligha produkált valami sokat, legalább eddigelé egyetlen kétségtelen termékét sem ismerjük. Hogy mekkora összegeket költött MÁTYÁS könyvtárára, arról biztos adataink nincsenek. Kétségkívül tetemes összeget áldozhatott erre a célra. Mindazonáltal az az évi 33.000 arany, melyet HELTAI krónikája szerint könyvtára fölemésztett, erős túlzásnak látszik. A könyvtár a király házi kápolnájából nyíló, fülkékre osztott díszes teremben volt elhelyezve, a királyi palotának a Duna felé eső szárnyán. A három polcos állványokat kockás függönyök óvták portól. A könyvtár irányáról, tartalmáról meglehetősen tiszta képet nyújt az a 116 kötet, melynek a Korvinához tartozása minden kétségen felül áll s amely most számos európai közkönyvtár között oszlik meg. A fennmaradt kötetek túlnyomó része latin s a klasszikusok, egyházi írók, természettudósok, hadi írók s a humanista szerzők egyaránt képviselve vannak közöttük. A görög irodalomból főleg a történetírók és a ker. theológusok szerepelnek, még pedig jobbra latin fordításban. Eredeti görög kéziratot, amely kétségtelenül Mátyásé volt, csupán kettőt ismerünk, két másikról pedig kimutatták, hogy minden valószínűség szerint az övé volt. Héber

kézirataiból, amelyekről OLÁH Miklós regél s magyar kézirataiból, melyeket az imént említett francia fegyverhírnök vélt látni, egy sem maradt ránk mutatóba. A budapesti egyetemi könyvtár illusztrált Dante-kodexe aligha tartozott valaha is a Korvinába. A fennmaradt kéziratok filológiai értéke vajmi csekély; főjelentőségük a miniaturák és a bőrkötések művészi kivitelében áll. Főleg a bőrkötések kéziaranyozása figyelemre méltó, mivel ennek semmiféle párja sincs a korabeli bibliofilek könyvei között. E kötések hihetőleg a keleti bőrivar hatása alatt álló budai műhely termékei. A könyvtárt MÁTYÁS idejében azok a külföldi tudósok kezelték, akik különböző címeken udvaránál tartózkodtak. A gyűjtemény elsősorban a király személyes használatára volt fentartva, de azért az udvarában megforduló tudósok és főpapok is igénybe vehették. A nagy király halála után a remek gyűjtemény gyors hanyatlásnak indult. Az első veszteségek azon zavarok közepette érték, melyeket KORVIN János párthívei okoztak. 1502-től kezdve II. ULÁSZLÓ is elősegítette a könyvtár pusztulását. A könyvekre éhes tudósok, akik udvarában megfordultak, hizelgéseikkel nem egy darabot kicsaltak belőle, azonkívül külföldi követeknek is el-elajándékozgatott egy-egy kötetet. A züllés folyamata II. LAJOS és ZÁPOLYA János idejében tovább tartott s a lejtőre jutott gyűjtemény sorsát végkép megpecsételte Budának török kézre jutása. A kéziratok egy része akkor került Konstantinápolyba, ahol talán még most is lappang belőlük néhány darab.

A Korvina ilykép csak egy fényes epizód a magyar könyvtárügy fejlődésében. Szerencsésebb körülmények között kiindulópontja lehetett volna egy modern nemzeti könyvtárnak, mint ahogy azzá lett annyi más fejedelmi magángyűjtemény Európában. A sors máskép akarta. Mohácsnál a nemzeti királyság elbukott s ezzel csirájában pusztult el sok olyan kulturintézmény, mely más, nálunk szerencsésebb népeknél a fejedelmek tudomány- és pompaszeretetéből virágzott ki az egész nemzet javára és gyönyörűségére.

Irodalom. A legfontosabb külföldi összefoglaló munkák: GOTTLIEB W.: *Über mittelalterliche Bibliotheken*. Leipzig, 1890. — WATTENBACH W.: *Das Schrift-*

wesen im Mittelalter. 3. kiad. U. o. 1896. — CLARK John Willis: *The care of books*. Cambridge, 1901. — SAVAGE Ernest A.: *Old English libraries*. London, (1911). — A könyvmásolás technikájára érdekes felvilágosításokat ad: JOHNSTON Edward: *Schreibschrift, Zierschrift u. angewandte Schrift*. Übers. v. Anna SIMONS. Leipzig, 1910. — A hazai viszonyokra v. ö. *Magyar Könyvszemle*, Bp., 1876—1922, mely számos értekezést és adalékot közöl e tárgykörből. Továbbá: *Uj Magyar Museum*, 1856. évf. (IPOLYI Arnold: *A pozsonyi káptalan XVI. századi könyvtára.*) 1857. évf. (Gr. KEMÉNY József: *Magyar és erdélyi nyomdászok a külföldön és budai könyvtárusok.*) — LÁNYI Károly *magyar egyháztörténelme*. Átdolgozta KNAUZ Nándor. Esztergom, 1866. — KNAUZ Nándor: *A pozsonyi káptalannak kéziratai*. Esztergom, 1870. — *Könyvkiállítási emlék*. Budapest, 1882. — ABEL Jenő: *A bártfai Szent Egyed iemploma könyvtárának története*. U. o. 1885. — DEDEK C. Lajos: *A karthauziak Magyarországon*. U. o. 1889. — KÜRCS Antal: *A magyarországi pálos-rend története*. U. o. 1889. — HRADSKZI József: *A XXIV királyi plébános testvérelete*. Miskolc, 1895. — *A pannonhalmi főapát-ság története*. I. kötet. Budapest 1902. — *A M. N. Múzeum Orsz. Széchenyi könyvtárának kiállítása*. U. o. 1902. — ORTVAY Tivadar: *Pozsony város története* II. kötet, 4. rész. Pozsony, 1903. — BEÖTHY-BADICS: *A magyar irodalom története*: I. kötet, 3. kiadás, Budapest, 1906. (SEBESTYÉN Gyula: *Középkori könyvtáraink és a Corvina.*) — *Beöthy-emlékkönyv*. U. o., 1908. (U. a. *Battthyány Boldizsár miscskönyve.*) — WEINBERGER: *Beiträge zur Handschriftenkunde*. I. Die Bibliotheca Corvina. Wien, 1908. — *Religio*, 1909. évf. 43. szám. (TIMÁR Kálmán: *A kalocsai főszékesegyház régi könyvtára.*) — RÁTH-DIVALD: *Az iparművészet könyve*. III. kötet, Budapest, 1912. (GULYÁS Pál: *A könyvkötés.*) — GONDÁN Felicián: *A középkori magyar pálos-rend és nyelvemlékei*. Pécs, 1916. — GULYÁS Pál: *Mátyás király könyvtára*. Budapest, 1916. — *Katholikus Szemle* 1917. évf. (U. a. *Apáca-könyvtár a Nyulak szigetén.*) — FRAKNOI-GOTTLIEB Manuscrit enluminé d'un prélat hongrois à la Bibliothèque Beatty à Londres (Bécs, 1920).

II. Az újkor Bessenyei fölléptéig.

I. A könyvnyomtatás kialakulása és első elterjedése.

A XV. század közepe táján a könyvkészítés terén egy új találmány, a könyvnyomtatás jelentkezik, amely csakhamar korszakos jelentőségűvé vált az által, hogy egészen új, addig nem is sejtett lehetőségeket nyitott meg az írott szó terjesztése számára s ekként egyik legfontosabb tényezőjévé vált annak a gyökeres átalakulásnak, mely az újkor szellemi életét a középkorétól oly élesen megkülönbözteti.

Az új találmány kialakulásának egyes fázisai meglehetősen homályosak. Egész a legújabb időkig az a nézet volt elterjedve,

hogyan a könyvnyomtatás kiindulópontja a fametszet volt. Egyes fametszetű képeket főleg Németországban és Hollandiában, úgy látszik, már a XIV. század vége felé forgalomba hoztak, noha a legrégebb datált fametszet, amelynek évszámához kétség nem fér, csupán 1423-ból való. Az egyes képeket követték a könyvekké egyesített képsorozatok, amelyek magyarázó szövegét még kézzel irták be minden egyes példányba, majd a kísérő szöveget is rávésték a képlevonatok előállítására szolgáló faducokra s csak ezeknek a fatáblanyomású könyveknek (duc-könyvek, Block-Bücher) forgalombahozatala után jöttek volna arra a gondolatra, hogy a szöveget mozgó betűkkel állítsák elő. Azonban a ránk maradt fatáblanyomású könyvekről utóbb kiderült, hogy valamennyien később készültek, mint az első mozgó betűkkel előállított nyomtatványok s inkább a stereotípiá, mintsem a tipográfia előfutárai gyanánt tekinthetők.

Azok, akik a könyvek előállításánál a fáradságos kézírás oly mechanikai módszerrel akarták helyettesíteni, amely lehetővé tette, hogy az egymás mellé rakott betűkből alakított szöveg több levonatban állíttassék elő, minden valószínűség szerint azokból a fémbetűkből indultak ki, amelyeket a könyvkötők már a XV. század elején felhasználtak arra, hogy segélyükkel rövidebb felírásokat préseljenek a könyvek bekötési tábláira. Valószínűleg ezen az úton járt az a prágai származású Procopius WALDVOGEL, aki 1444-ben Avignonban üzleti összeköttetést keresett a mesterséges írás gyakorlására, minthogy az erről szóló egykorú följegyzések két acélból készült ábécét, továbbá két vasból és cinkből öntött 48 betűből álló sorozatot említenek. Vajjon WALDVOGEL önmagától jött-e rá erre a gondolatra, vagy pedig az anyja családi házáról GUTENBERGnek nevezett Johannes GÄNSFLEISCH ily irányú kísérleteit leste-e el, bajos eldönteni már csak azért is, mert hiszen terveit úgy látszik kivitelre nem kerültek.

S vajjon GUTENBERG maga, akinek életfolyásáról édes keveset tudunk, teljesen függetlenül járt-e el nyomtatási kísérleteiben, vagy pedig fölhasználta azt a németalföldi előképet (Vorbyldung), melyet az 1499-ben megjelent *Cronica van der hilligen Stat Coellen*

említ, azt ép oly kevésbé vagyunk képesek eldönteni. Csak annyi kétségtelen, hogy GUTENBERG, aki 1446 tájáig Strassburgban tartózkodott, ottani időzésekor többedmagával társulva, bizonyos kísérletekkel foglalkozott, amelyekben a «sajtó»-nak, a «formák»-nak s a «nyomás»-nak (trucken) szerepe volt s hogy Jean de ROBERT saintauberti (Cambrai) apát 1446-ban és 1451-ben, naplójának tanúsága szerint, beszerezte Alexander GALLUS *Doctrinale* című tankönyvének egy-egy «formába öntött» (jeté en moule) példányát.

Hogy miben állott ez a hollandi előkép s hogy mi értendő a formába öntött példányok alatt, azt a legkülönbözőbb föltevészekkel próbálták magyarázni. Az egyik föltevés szerint a hollandi előkép szövegét szárnélküli fémbetükből állították volna össze olykép, hogy a betűket a szöveg sorrendjében egymásmellé rakva fölragasztották egy deszkára, vagy egy darab kéregpapirosra. Egy másik nem kevésbé szellemes föltevés pedig a «formába öntött» kifejezést úgy magyarázza, hogy a fába metszett betűket vaskeretbe töltött s jól ledöngyözött homokba préselték s az ekként nyert lenyomatról fémöntvényt készítettek, amelyet a mai cinkográfiai klisék módjára faducokra szögelték.

Arról, hogy ki volt a hollandi előkép megteremtője, az egykorú vagy közel egykorú források mélyen hallgatnak. A legrégibb följegyzés, mely a könynyomatás feltalálását Lourens Janszoon COSTER haarlemi polgárnak tulajdonítja, 1559 tájáról való. A fennmaradt hiteles följegyzések szerint élt ugyan Haarlemben 1436 és 1483 között egy ilyen nevű gyertyaöntő és korcsmáros, de hogy könynyomatással foglalkozott volna, arról nem tudnak semmit.

GUTENBERG, hazaatérve Mainzba, tovább folytatta kísérleteit, melyeknek első, részben talán még a strassburgi időre eső termékei egy Sybilláskönyv-töredék, többféle Donatus- és naptárfragmentum s az 1454. és 1455. évi mainzi búcsúlevelek. Az elért eredményeken felbuzdulva, GUTENBERG egy nagyobb szabású vállalkozásba is belefogott s e célra 1450-ben és 1452-ben 800—800 frtot kölcsönzött Johann FUST mainzi aranyművestől, akivel fize-

tési kötelezettsége elmulasztása miatt pörbe is keveredett. Ez a vállalkozás valószínűleg a 42 soros biblia volt, amelynek párisi példányán Heinrich CREMER, a mainzi székesegyház vikáriusa 1456 augusztusában feljegyezte, hogy rubrikálásával és bekötésével szerencsésen elkészült. Némelyek szerint a könyvnyomtatásnak ezt a remekét, melyet 6 sajtón s valószínűleg 180 példányban állítottak elő, nem készíthette az örökös anyagi zavarokkal küzködő GUTENBERG, hanem hitelezője FUST, aki evégből GUTENBERG egyik tehetséges tanítványával, Peter SCHOFFERREL társult. Egy másik GUTENBERGnek tulajdonított nagyszabású kiadvány, a 36 soros biblia, melynek típusai később Albrecht PFISTER, az első bambergi könyvnyomtató tulajdonában voltak, némelyek szerint szintén nem GUTENBERG munkája. Lehet, hogy PFISTER állította elő 1459 és 1461 között, még pedig talán már Bambergben. Annyi tény, hogy a két biblia szedéstechnikája annyira különböző, miszerint bajos őket ugyanazon műhely termékének tekinteni. Viszont abban az összes szakférfiak egyetértének, hogy a GUTENBERGnek tulajdonított harmadik fóliáns, a *Catholicon*, mely a kolofon tanúsága szerint 1460-ban készült el Mainzban, csakugyan a feltaláló alkotása.

A legrégebb nyomtatványok előállítását körülvevő bizonytalanság a feltaláló és első tanítványai titkolózásában leli magyarázatát. A két biblia-kiadás egyikének sincs kolofonja, amely a kéziratok rendes szokása szerint föltárná az előállítás helyét és idejét, valamint az előállító kilétét. Ennek a körülménynak HAEBLER föltevése szerint valószínűleg az az oka, hogy az első könyvnyomtatók készítményeiket kéziratoknak kívánták föltüntetni, amelyeket nagyobb számban egy és ugyanazon dátum és másoló neve alatt természetesen nem lett volna tanácsos forgalomba hozni. A B⁴² (így szokták jelölni a 42 soros bibliát) változatos és művészi tökéletességű típusai valóban alkalmasak arra, hogy kalligráfiai remekműnek beillő, művésziesen írt s épen ezért drágán értékesíthető kézirat benyomását keltsék. Az illúziót még fokozta, hogy a címfelírások és a kezdőbetük számára megfelelő üres tért hagytak a könyvnyomtatók, a rubrikátorokra és a miniátorokra bizva azok kitöltését. A B⁴² párisi példányáért, az u. n. Mazarin-

bibliáért 1500-ban 100 forintot adtak, ami arra vall, hogy a vásárló maga is fényesen miniált kéziratnak vélte szerzeményét. — Az első nyomtatvány, amelynek kolofonjában a könyvnyomtatók neve is ki van téve, FUST és SCHOIFFER 1457-iki *Psalteriuma*, amelyben még az is nevezetes, hogy a rubrikák vörös, a kezdőbetűk pedig kék és vörös színben nyomattak.

GUTENBERG találmányának lényege a betűöntőkészülék, mely lehetővé tette az egyenlő magasságú testre erősített betűk előállítását. A legelső könyvnyomtatók igen csekély betűkészlettel rendelkeztek s valószínűleg oldalankint, vagy egy-egy levélpár egyik felületére eső két-két oldalankint szedték ki a szöveget s rakták sajtóba a szedést. Maga a sajtó csuklóba mozgó fedéllel volt ellátva, melynek belső oldalára ráfeszítették a megnedvesített papir- vagy pergamentivet s azután rászoritották a befestékezett szedésre. Az iverket a fedélből kiálló szögek tartották, amelyek a papiroson lyukakat (punctura) ütöttek. E lyukak egyuttal lehetővé tették, hogy az iveret visszájával teljesen ugyanazon helyzetben erősítsék rá a sajtó födelére s ezzel elérték azt, hogy a közben kicserélt szedés lenyomata sorról-sorra pontosan fődje az előlapra kinyomatott szöveget.

A könnyonyomatás, bár eleinte kodex-szurrogátumnak indult, csakhamar beállott a tömegfogyasztás szolgálatába s ezzel elfoglalta a neki természetszerűen kijáró szerepkört. Guillaume FICHET, a Sorbonne jeles tanára, akinek nagy része volt abban, hogy a sajtó Párisban is meghonosult, egy 1470-ben írt levelében elsőnek ünnepli azt a «bizonyos Bonemontanusnak nevezett Jánost», kijelentvén, hogy «dignus sane hic vir fuit quem omnes musae, omnes artes, omnesque eorum linguae qui libris delectantur diuinis laudibus ornent». Az új találmány a század hatvanas éveiben indult világhódító útjára. Mindenekelőtt a német városokban terjedt el, de csakhamar a külföldön is meghonosult. Olaszországban 1464-ben, Franciaországban 1470-ben, Hollandiában 1473-ban állították föl az első nyomdát, míg Spanyolországban 1474-ben, Angliában 1476-ban honosult meg a «mesterséges írás» korszakos művészete.

Hazánkban, a nyugati kultúrnépek javarészét megelőzve, úgy látszik 1472 vége felé keletkezett az első nyomda. A nyomda vezetője HESS András volt, akit KARAI László budai prépost és alkancellár hozott magával Rómából, ahol 1470-ben mint MÁTYÁS király követe fordult meg a pápai udvarnál. HESS valószínűleg a római SWEYNHEYM és PANNARTZ cég szolgálatában állott s annyival könnyebben volt e vállalkozásra bírható, mivel a római cég helyzete annyira megrendült, hogy 1472 márciusában a pápa anyagi támogatását kellett kikérnie. Sajnos HESS vállalkozása nem sok szerencsével járt. Budai sajtójának, mely valószínűleg a prépost palotájában nyert elhelyezést, csupán két biztos termékét ismerjük s bár egy *Cronica Hungarorum*-mal kezdte meg működését, amelynek nyomtatását 1473 június 5-én fejezte be, műhelye csakhamar feloszlott. Mikor és miért szűnt meg ez a legelső s hosszú időre egyetlen könyvnyomdánk, arra pozitív adataink nincsenek. Lehet, hogy elemi csapás semmisítette meg a nyomdát, de az is lehet, hogy a mester halt meg, vagy hogy pártolás híján kénytelen volt odébb állani. A *Cronica*-ból ma már csupán tíz példány ismeretes. A kiadás eredeti példányszámát nem tudjuk, de abból, hogy SWENYHEYMék kiadványaik zömét 275 példányban állították elő, talán szabad arra következtetnünk, hogy egykori szóciusuk is ekkora kiadást vetett a piacra.

Azok a magyarok, akiknek a XV. század hetvenes éveiben szükségük volt nyomdára, inkább keresték fel a külföldi jól felszerelt officinákat, mitsem a szegényes berendezésű budai műhelyt s azok a magyarok is, akik a könyvnyomtatás mesterségére adták magukat, pl. SIEBENBÜRGER Tamás (1472—81), RAAB András (1476—86), PETRUS UNGARUS (1482), GARAI Simon (1491), külföldön működtek. A magyar vonatkozású külföldi ősnymtatványok (*incunabula*) — így nevezzük az 1500 előtt megjelent sajtótermékeket — száma mintegy kilencven. Jobbára prédikációs gyűjtemények, hazai egyházak részére készült misekönyvek és breviáriumok. Nemzeti szempontból legértékesebb TURÓCZI latinnyelvű krónikája, melynek kétféle, fametszetekkel ékesített kiadását ismerjük. Az egyik Brűnnben készült el 1488 március 20-án, a

másik emennek augsburgi utánnomása s ugyanazon év június 3-án hagyta el a sajtót. Magyar nyelvű nyomtatványt a XV. századból egyet sem ismerünk.

A magyar nyelvű sajtótermékek sora csupán a XVI. században, a mohácsi vészt követő időkben indul meg, amikor a reformáció a szélesebb néprétegek részére hozzáférhetővé teszi a szent iratokat s ezzel kapcsolatban kiszélesíti a népoktatást. Eleinte Krakkóban és Bécsben, amott VIKTOR JEROMOS, emitt SINGRENIUS János jól felszerelt nyomdái fedették a magyarországi és nyelvű könyvszükségletet. Az eddig ismert legrégebb magyarnyelvű nyomtatványok 1527-ben Krakkóban láttak napvilágot. Az egyik HEGENDORF KRISTÓF: *Rudimenta grammaticas Donati*, a másik HEYDEN SEBALD: *Puerilium colloquiorum formulae* című munkája. Mindkét tankönyvet SYLVESTER János látta el magyar értelmezéssel.

2. A hazai könyvsajtó a mohácsi vész után.

Hazánkban az erdélyi százszok először Nagyszebenben létesítettek nyomdát 1529-ben, de ez csak igen rövid ideig működött. Hat év múlva azután HONTERUS János, a százszág reformátora, Brassóban állított fel könyvsajtót, amelynek fölszerelését Baseltől hozta magával s amellyel latin, német és görög nyelvű munkákat nyomtatott. Ezt a nyomdát HONTERUS halála után WAGNER BÁLINT, majd Szebeni NYIRŐ János vezette 1580-ig. A brassói nyomdával szinte egyidőben, 1536-ban rendezte be gróf NÁDASDY Tamás újszigeti (Vasm.) birtokán azt a könyvsajtót, amely 1541-ig állott fenn s ez idő alatt SYLVESTER János két munkáját hozta nyilvánosságra. A nyomdának ABÁDI Benedek volt a művezetője, aki Krakkóban egyetemi hallgató korában sajtátította el a könyvnyomtatás mesterségét. Több évi szünet után, 1550-ben Kolozsvárt létesült egy nyomda, melynek ez évi termékén, a csinosan kiállított *Ritus explorandi veritatis*-on a nyomdász G. H. betűkkel jelöli magát. A monogram alatt valószínűleg HOFGREFF György, egy külföldi szakképzett könyvnyomtató lappang, aki csakhamar HELTAI (HEALTH) Gáspárral, a jeles protestáns lelkésszel és íróval társult. A társak 1553-ban összekülönböztek s ettől az évtől 1559-ig HOFGREFF egy-

magában szerepel a sajtójából kikerült könyveken. Utóbb azután HELTAI magához váltotta a nyomdát s egész 1575-ben bekövetkezett haláláig üzemben tartotta. Sajtójának legszebb termékét, *Krónika a magyarok viselt dolgairól* című művét már özvegye fejezte be, aki hét évig bírta a vállalatot, mely azután fiára, majd leányunokájára szállott s leányágon tovább öröklődvén 1660-ig fennállt.

A sajtóképeni Magyarország területén az újszigeti nyomda megszűnte után, hosszabb ideig nem működött könyvsajtó. Csupán 1558-ban létesült egy igen rövid ideig fennállott officina Magyaróvárt, amelyet HUSZÁR Gál, a protestáns eszméknek fáradhatatlan terjesztője hozott magával Bécsből, ahol HOFHALTER Ráfaeltől eltanulta a könyvnyomtatás mesterségét, hogy két paptársra, HONTERUS és HELTAI mintájára necsak szóval és tollal, hanem sajtóval is szolgálja az új hitvallás ügyét. Miután Magyaróvárt nem volt maradása, 1560-ban Kassára ment hitszónoknak, majd a következő évben Debrecenben telepedett le, ahol 1563-ig mint könyvnyomtató működött, még pedig magyaróvári sajtójának fölszerelésével, melyet könyvnyomtató utódja, TÖRÖK Mihály szintén használt. A nyomda TÖRÖK kezéből KOMLÓS Andrásra s annak özvegyére, majd HOFHALTER Rudolfra, CSÁKTORNyai Jánosra, Lipsiai RHEDA Pálra s végül ennek Péter nevű fiára szállott, akinek 1630-ban bekövetkezett halála után a nyomdát Debrecen városa az elhunyt adóssága fejében lefoglalta s azóta mint városi tulajdont kezeli. Mint ilyen ma is fennáll, habár eredeti fölszereléséből semmi sem maradt reánk.

HUSZÁR Gál tanítómestere, HOFHALTER Rafael, miután forróvá lett lába alatt Bécsben a talaj, előbb Debrecenbe, majd 1565-ben Nagyváradra költözött s végül 1567-ben Gyulafehérvárt ütötte fel tanyáját, ahol, úgy látszik, 1568-ban érte utól a halál. Tipikus vándornyomdász volt, aki négy évi magyarországi tartózkodása alatt 3 városban működött s ezen idő folyamán 7 magyar és 4 latin könyvet vetett piacra. Nyughatatlan vérét fia, a már fentebb említett Rudolf is örökölte, aki 1568—87-ig Nagyváradon, Alsólendván, Nedeliscen, Debrecenben, majd ismét Váradon s végül

újra Debrecenben működött. Nevezetes vándorkönyvnyomtatók még e korból BORNEMISZA Péter református szuperintendens, aki 1574—82-ig Semptén, Detrekön és Rárbokon nyomtatta ki saját műveit és MANLIUS János, aki 1582—1602-ig Németújvárt, Monyorókeréken, Németkeresztúron és Sárvárt fordult meg sajtójával.

Magyar irodalmi szempontból nevezetes még MANTSKOVICS Bálint vizsolyi nyomdája, amelyből többi között KÁROLI Gáspár bibliafordításának első kiadása is kikerült.

Mindezek az állandó és vándornyomdák a protestánsok szolgálatában állottak. Katholikus részről az első sajtót TELEGDI Miklós állította fel 1577-ben Nagyszombatban s e célra megvette a jezsuiták bécsi nyomdáját. A nagyszombati nyomdát azután FORGÁCH Ferenc a jezsuitáknak adományozta s ez az 1635 óta akadémiai nyomda címet viselő, jól felszerelt műintézet állította elő a többi között PÁZMÁNY Péter legtöbb munkáját. A nagyszombati nyomda, melybe 1644-ben a FORGÁCH által 1604-ben létesített pozsonyi nyomda is beolvadt, a jezsuita rend eltörléte után 1773-ban az egyetem tulajdonává lett s ezzel együtt 1777-ben Budára került, ahol mint m. kir. egyetemi nyomda ma is fennáll s legkiválóbb műintézeteink egyike.

Bártfán 1578-ban, Kassán 1610-ben, Lőcsén 1617-ben létesült az első nyomda. Gyulafehérvárt 1620-ban BETHLEN Gábor felállította a fejedelmi nyomdát, mely 1636-ban hollandi munkások segítségével nyomtatta ki az *Öreg Graduál* című protestáns énekeskönyvet. A második fejedelmi nyomdát LORÁNTFFY Zsuzsanna állította fel 1650-ben Sárospatakon, de ezt az intézetet 1671-ben a jezsuiták megszüntették.

Íróink a hazai nyomdák mellett a XVII. század folyamán is sűrűn vették igénybe a külföldi könyvsajtókat. Így Szenczi MOLNÁR Albert magyar és latin szótárát Nürnbergben (1604), Hanauban (1611) és Heidelbergben (1621), zsoltárfordításait Herbornban (1607), posztilláit Oppenheimben (1617), Apáczai CSERI János *Enciklopédiáját* Utrechtben (1653), ZRINYI Miklós *Szigeti veszedelmét* és LISTIUS *Magyar Mársát* Bécsben (1651, illetve 1653) állíttatták elő.

A század legkiválóbb hazai nyomdászai: Szenczi KERTÉSZ Ábrahám, aki 1640—80. Nagyváradon, majd Kolozsvárt és végül Nagyszebenben működött, TÖLTÉSI István, aki előbb 1683—86-ig a debreceni városi nyomdát vezette s utóbb Komáromban létesített könyvsajtót s Misztótfalusi Kis Miklós, aki eredetileg papnak készült, de azután Amsterdamban a híres BLAEU-cégnél elsőrangú betűmetszővé és jeles könyvnyomtatóvá képezte ki magát, majd 1693-ban Kolozsvárt gazdag felszerelésű officinát nyitott, valamennyien Németalföldön nyerték kiképeztetésüket, ahol a mindenfelé erősen hanyatló könyvnyomtatás állandóan művészi színvonalon tartotta magát.

A XVIII. század folyamán a legnagyobb tevékenységet a jezsuiták vezetése alatt álló nagyszombati akadémiai nyomda fejtette ki, amely egymaga többet termelt, mint a többi hazai nyomda együttvéve. Jelentős szerepet játszott még e században a jezsuiták kassai nyomdája is, valamint a salzburgi származású ROYER János Pál pozsonyi nyomdája, mely 1715-ben létesült. Itt nyomtatták 1721/22-ben BÉL Mátyás *Nova Posoniensia* című lapját. E nyomda 1740-ben három sajtóval és 50 mázsa betűvel rendelkezett. Budán 1724-ben állította fel LANDERER János Sebestyén műhelyét, mely halála után özvegye kezével együtt NOTTENSTEIN János Györgyre szállt s csupán ennek, valamint másodszor is özvegygé lett feleségének halála után került vissza a LANDERER-család kezébe, hogy végül 1847-ben BAGÓ Márton tulajdonába jusson. Sopronban 1725 táján állította fel nyomdáját az osztrák származású STREIBIG József Antal, aki azután SINZENDORF püspök meghívására valószínűleg 1728-ban Győrre költözött át, ahol műhelye 1850-ig állt fenn a család tulajdonában. Nagyváradon 1741-ben létesült a róm. kath. szemináriumi könyvnyomda, mely 1804-ig állt fenn, Egerben pedig 1756-ban keletkezett a püspöki, utóbb érseki nyomda, mely ma is működik. Ugyanebben az évben létesítette az első pesti nyomdát a nagyszombati EITZENBERGER János György, egyelőre szabadalom nélkül, ami utóbb nagy kellemtlenségekbe sodorta, úgy hogy 1763-ban már-már elkobozák nyomdai felszerelését. Kolozsvárt a Misztótfalusi Kis Miklós fel-

szerelésével bővült ref. főiskolai nyomda mellett a jezsuiták 1737-ben alapított könyvsajtója fejtett ki nagyobb munkásságot. Erdélyben 1772-ben a kolozsvári két nyomdán kívül még Balázsfalván, Besztercén, Csiksomlyón, Medgyesen és Nagyszebenben működött egy-egy műintézet, Brassóban meg épen kettő.

II. RUDOLF 1584-ben azzal a légből kapott indokolással, hogy Magyarországon a könyvnyomdai szabadalom királyi jog, elrendelte, hogy valamennyi ilyen szabadalom nélkül működő nyomda megszüntessék. Azonban erre nem került a sor. Sőt a XVIII. században is, amikor a Habsburgok uralma Magyarország egész területén megszilárdult s a nyomdák nyitása szabadalomhoz volt kötve, ez a rendelkezés inkább csak papiroson volt meg. A legtöbb nyomda szabadalom nélkül működött. Szabadalomlevél szerzésére leginkább csak akkor került a sor, ha rosszindulatú följelentés következtében komoly veszedelem fenyegette valamely nyomda létét. Nagyobb értékük volt az ú. n. kirekesztő szabadalmaknak (privilegia exclusiva), melyek pl. naptárak, tankönyvek, prot. énekeskönyvek s több efféle kizárólagos kiadási jogát biztosították határozott vagy meg nem határozott időre egy-egy cégnek s amelyek a később kialakult kiadói jog csiráinul tekintendők. Azonban ezeket a szabadalmakat sem tartották mindig tiszteletben az egymással versengő könyvnyomtatók. Így a XVIII. század folyamán STREIBIG János Gergely győri nyomdásznak a pozsonyi SPAISER Ferenczel és LANDERER Mihállyal, a soproni SISS Gergely Jánossal és a budai LANDERER Lipót Ferenczel voltak rá nézve változóan szerencsés kimenetelű pererei, jórészt a kalendáriumok kinyomatása körül.

E régi nyomdáink belső életéről s főszereléséről vajmi keveset tudunk. A XVI. század vándor-könyvnyomtatói egymaguk szedték, javították és nyomtatták ki legfeljebb egy-kétszáz példányban könyveiket, melyeknek nem ritkán ők maguk voltak a szerzői vagy fordítói is. Hogy azonban a betűk öntéséhez szolgáló formákat is maguk metszették volna, azt nem mernők állítani. Nyomtatási technikájukat s főszerelésüket mindedig senki sem vette szakszerű vizsgálat alá: itt a módszeres kutatásnak még tág tere van. Nagyobb műhelyekben szakképzett segédek: szóciusok

működtek, akik többnyire idegenből vándoroltak be. Így RHEDA Péter debreceni tipográfus, Melotai NYILAS István 1622-ben kiadott *Speculum trinitatis* című magyar művének sajtóhibáit azzal mentetgeti, hogy legényei nagyrészt idegenek «kik magyar nyelven igen keveset, vagy semmit sem értettek».

Érdekes bepillantást nyújt egy nagyobb nyomda fölszerelésébe az a leltár, amely 1774-ben készült a kolozsvári jezsuitanyomdáról. Eszerint ez a nyomda három könyv- és két képanyomtatásra szolgáló sajtóval, 5 betűszedő vassal, 46 betűtartó szekrénnel, 22 kolumnák alá való deszkával, egy olvasztó kemencével, 2 festéktörő márványlappal és 104 mázsa 82 font betűkészlettel birt, hogy az apróbb fölszerelési tárgyakat és kellékeket ne is említsük. Az egész nyomdai fölszerelést a leltározók 808 forint 34 krajcárra, a betűanyagot pedig 1331 forintra értékelték. Az is érdekes, hogy a nyomdának hétféle nagyságban készült betűi voltak petittől duplex médiáig s hogy antiqua betűkön kívül kurziv, kétféle gót, (ú. m. fraktur s ennél kerekesebb Schwabacher) és görög típusokkal is fel volt szerelve. Kapronczai NYERGES Ádámnak (1744—86), aki Bécsben tanulta a betűmetszést s előbb Kolozsvárt, majd Marosvásárhelyt volt könyvnyomtató, néhány betűmintája (matric) s kézi öntőkészüléke ránk maradt. Ezekből meg volt állapítható, hogy betűinek magassága 64,5 pont (ez a betűméretek egysége) lehetett.

A szedés kijavítását, a korrekurát rendszerint a szerzők maguk, vagy az ő távollétükben a nyomdák vezetői végezték, akik között még a XVIII. században is nem egy tollforgató ember akadt. Annak, hogy miként a jelesebb külföldi tipografusok, a mi könyvnyomtatóink is képzett korrektorokat, sokszor jeles filológusokat alkalmaztak volna, nincsen semmi nyoma. Épen ezért szerzőink igen gyakran azzal mentetgetik a «kegyes olvasó» előtt a sajtóhibákat, hogy távol voltak a nyomdától a mű kiszedése alatt. Az író és a könyvnyomtató szoros együttműködése, vagy amint ez nálunk főleg a XVI. században gyakori, azonossága nem ritkán bizonyos szedésváltozatokat eredményezett, amelyeket egész a legújabb időig bibliografusaink hajlandók voltak külön kiadások-

nak minősíteni. Tudunkkal nálunk TRÓCSÁNYI Zoltán volt az első, aki az egymástól némiképp eltérő példányokban nem látott külön kiadásokat, hanem pusztá változatokat s ezzel, a külföldi ily irányú kutatásoktól függetlenül, helyes útra terelte a kérdést. A német reformáció bibliografusai közül J. K. F. KNAAKE volt az első, aki rendszeresen megfigyelte ezeket a szövegbeli eltéréseket. Ezek az eltérések úgy keletkeztek, hogy a szerzők, akik a nyomtatás folyamán is ellenőrizték a szöveget, nem csupán sajtóhibákat igazítottak ki, hanem szükség esetén ténybeli változtatásokat is eszközöltek, még pedig azután, hogy az ívek egy része már végleg kinyomatott. Így támadtak az ikernyomatványok, amelyek MILCHSACK meghatározása szerint oly kiadások, melyeknek egyes példányai, noha általában azonosak, a részletekben sokban különböznek. Ez eltérések úgy állottak elő, hogy a nyomtatás közben javításokat eszközöltek az álló szedésen, vagy pedig úgy, hogy egyes lapokat vagy íveket egészen újra szedtek. Ily változatok esetén annak megállapítása, hogy új szedéssel vagy pedig pusztán sajtókorrektúrával van-e dolgunk, igen könnyű MILCHSACK módszerének alkalmazásával, aki abból a tényből kiindulva, hogy a formába zárt szedésről készült levonatok hajszálnyi pontossággal egybevágunk, a változatokat tartalmazó lapok első sorának közepe táján valamelyik betűt az utolsó sor egyik betűjével egyenes vonallal kötött össze. Ha a vonal a közbüleső sorok egy-egy betűjét ugyanazon a ponton metszi a megvizsgált levonatokon, úgy a kisebb szövegbeli eltérések dacára is azonos szedésről nyert levonatokkal van dolgunk, míg ha az egybekötő vonal az egybevetett példányokon más-más betűre esik, úgy két külön szedéssel állunk szemben még akkor is ha a két szöveg betűről-betűre azonos s ha mindjárt a sorok kezdete és végződése is teljesen egybevág. A régi magyar nyomtatványok különböző példányainak e módszerrel való egybevetése kétségtől igen meg fogja szaporítani az eddig ismert ikernyomatok számát, amelyek behatóbb tanulmányozása nemcsak nyomdatörténeti, hanem értékes irodalom- és kulturtörténeti tanúságokat is napfényre fog hozni.

3. Kiadói viszonyok.

Az egyes kiadványok átlagos példányszámát illetőleg nem igen vagyunk tájékoztatva. A biblia, a tankönyvek, ájtatossági iratok, naptárak és ponyvatermékek, mint különös kelendőségre számítható cikkek több ezer példányszámban készültek. Így tudjuk, hogy Misztótfalusi Kis Miklós 1689-ben 3500 teljes bibliával, 4200 Újtestamentommal s ugyanannyi zsoltárkönyvvel indult haza Amsterdamból s hogy a debreceni ref. egyház 1715-ben a Komáromi Csipkés-féle bibliát 4000 példányban rendelte meg Leydenben. Viski Pál 1728-ban a debreceni városi nyomdában az egész Énekeskönyvet 3000, a deák ábécét s az álmoskönyvet 5—5 ezer példányban állította elő. A *Vaticinum Sibyllinum* című pozsonyi naptárt 1771-ben 5000 példányban nyomatta ki LANDERER Lipót Ferenc özvegye — vagy legalább is ennyit kobzott el belőle a helytartótanács. A komolyabb irányú munkákból azonban — mint azt LISZNYAI Pál debreceni scholamesternek egy 1685-ben kelt leveléből következtethetjük — 200 példánynál aligha készítettek többet. Ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen a tömegfogyasztásra szánt könyvek is lassan keltek. Misztótfalusi Kis Miklósnak előbb említett könyveivel Debrecenben olyan kevés szerencséje volt, hogy alig vett be többet eladásukból, mint amennyi élelemre kellett. Viski pedig 1728-ban az egész Énekeskönyvből mindössze 299 példányon, a deák ábécéből 1424 példányon s az álmoskönyvből, amin nincs mit busulnunk, pláne csak 70 példányon tudott túladni, pedig az Énekeskönyvet 1 forintjával, az ábécét 4 s az álmoskönyvet 6 dénárjával árúsította.

Írói tiszteletdíjról ebben a korszakban még szó sem lehetett. A tehetősebb szerzők a maguk költségén nyomtatták ki könyveiket, a szegények pedig egy-egy főúr vagy főpap támogatásával. Az erdélyi fejedelmek is sokat áldoztak könyvek kiadására. A mecénások legtöbbször azonban nem az irodalom önzetlen szeretete, hanem a könyvek útján kifejtendő agitáció sarkalta. Az érdeklődés homlokterében a vallásos irodalom állott. A biblia terjesztését pl. oly fontosnak tartották, hogy a katolikus KÁLDY

György bibliafordításának megjelenését PÁZMÁNY bőkezűsége mellett a protestáns BETHLEN Gábor is előmozdította. Az egyéni hiúság tette lehetővé GYÖNGYÖSINEK, hogy *Murányi Vénusa* megjelenjék. A költségeket u. i. az éposz hőse, WESSELÉNYI Ferenc viselte. De már KOHÁRY István, akinek GYÖNGYÖSI *Csalárd Kupidó*-ját ajánlotta, nem állott kötélnek s így ez a költemény jó sokáig kéziratban forgott. TINÓDY Sebestyén 1554-ben megjelent *Cronica* című művét I. FERDINÁND-nak ajánlotta, de ezért a királytól mindössze 50 forintot kapott. Viszont ő volt az első magyar író, akit irodalmi érdemekért emeltek nemesi sorba (1553). Irodalmi stálumok, amint ez pl. a francia udvarnál főleg XIV. Lajos óta divatozott, nálunk nem voltak. BERGER Illést ugyan MÁTYÁS Főherceg 1604-ben kinevezte udvari historiografussá s ezzel a címmel együtt évi járadék is járt, csakhogy ezt elég rendetlenül folyósította a kamara. 1619—21-ig pl. BERGER egy fillért sem kapott s a legnagyobb nyomorba jutott.

4. *A cenzura.*

A könyvnyomtatás hozta létre a cenzurát, vagyis a kiadásra kerülő könyvek vallási, majd állami szempontból való előzetes elbírálásának intézményes kialakulását. Úgy mellette, mint ellene sokat lehetne felhozni, de az kétségtelen, hogy igazi erkölcsi alapja csakis a római katolikus egyházban van, mint amely magát Krisztus tanainak egyedül illetékes magyarázója gyanánt tekinti. A cenzura eleinte az egyházi hatóságok helyi intézkedése volt. Így a mainzi püspök már 1486-ban elrendelte, hogy a könyvnyomtatóknak egyházmegyéje egész területén a kinyomtatandó könyveket elbírálás végett előzetesen be kell neki mutatniok s egyúttal az ez ellen vétők bírságát 100 aranyforintban szabta meg. Franciaországban a párisi egyetem gyakorolta a király megbízásából a cenzurát; a kölni egyetemet pedig 1479-ben a pápa hatalmazta fel erre. 1501-ben azután a későbbi VI. SÁNDOR pápa az egész egyházra nézve egyetemes érvényű cenzuraszabályzatot dolgozott ki, amelyet az 1515. évi lateráni zsinat véglegesen megszövegezett. A tiltott könyvek első jegyzékét *Index librorum*

prohibitorum címen 1564-ben állította egybe a tridenti zsinat. A reformáció, amely a szabad bibliaértelmezés jelszavát írta fel zászlajára, e jelszóval szöges ellentétben, nemcsak, hogy nem törölte el a cenzurát, hanem teljességében fenntartotta. A protestáns Angliában pl. a parlament 1637-ben végleg rendezte s a legelőkelőbb közjogi méltóságok viselőire bízta a különböző szakcsoportokra osztott könyvek előzetes felülvizsgálását.

Hazánkban a XVI—XVII. század folyamán ott, ahol a Habsburgok voltak az urak, az 1533. évi országgyűlés ez ügyben tanúsított ellenkezése dacára, lehetőleg gyakorolták a katolikus szellemű cenzurát, sőt MIKSA király 1574-ben rendeletileg életbe is léptette, de hogy kik voltak e rendelet intézményes végrehajtói, az eddigelé nincsen kiderítve. Valószínű azonban, hogy Ausztriához hasonlóan nálunk is a püspökök. SZELEPCSÉNYI György esztergomi érseknek, mint kir. helytartónak egy 1673-ban Kassa városához intézett rendeletéből kiderül, hogy ezidőben neki tartoztak előzetesen bemutatni a kinyomatandó vagy külföldről behozott könyveket. Felülvizsgálásukkal SZENTIVÁNYI Márton Jézustársasági atyát bízta meg, akit aztán I. LIPÓT 1688-ban állandó főcenzorrá nevezett ki. Ott viszont, ahol a protestánsok voltak az urak, protestáns cenzura működött. Világos példa erre Debrecen, melynek városi tanácsa 1633-ban FODORIK Menyhért könyvnyomtatóval szerződésre lépven, kiköti, hogy a könyvnyomtató «semminemű újítást az könyveknek kibocsátásában, sem valami hiábavaló pasquillust, de kiváltképen theológiát az városnak becsületes prédikátori és az becsületes tanács hire nélkül kibocsátani ne merészeljen». Sőt 1673-ban már a tiszántúli ref. egyházkerület superintendensének egészen szabályszerű approbatiójával került ki egy theológiai munka a debreceni sajtóból. Erdélyben pedig, ahol úgy látszik nem volt előzetes könyvbírálat, a szerzőt adandó esetben rákényszerítették az egy vagy más okból kellemetlen munka utólagos visszavonására és megsemmisítésére, amint ezt pl. 1698-ban Misztótfalusi Kis Miklóssal tették. De nemcsak a katolikusok és a protestánsok, hanem a szabadgondolkodók is szívesen éltek a cenzurával, amikor ellenfeleik elhallgattatásáról

volt szó. Így a francia «felvilágosultság» egyik vezéralakja, DIDEROT, nemcsak, hogy résztvett mint cenzor a XVIII. században már teljesen államivá lett francia cenzura működésében, hanem mindent elkövetett, hogy pl. MORELLET abbé egy nemzetgazdasági munkájának kinyomatását megghiusítsa. VOLTAIRE pedig, aki maga is annyit «szenvedett» a cenzurától, valóságos hajtóvadászatot rendeztetett irodalmi ellenfeleire.

Hogy a cenzura nélkül mennyire nem lehetett el ez a korszak, azt érdekesen illusztrálja II. RÁKÓCZI Ferenc esete. Eleinte a kuruc fenhatóság alatt álló területen ki-ki azt nyomathatta ki, amit akart. Minthogy azonban e szabadságból kifolyólag a fejedelmet és párthiveit támadó iratok is megjelentek, a szövetségi kormánytanács rozsnyói ülésén szépen visszaállította a cenzurát s annak gyakorlását vallási, erkölcsi, társadalmi műveknél, tankönyveknél s más eféléknél 2—2 szenátorra bízta, a tisztán politikai vagy katonai művek előzetes elbírálását a fejedelemnek és udvari kancellárjának, illetve BERCSÉNYI fővezérnek tartotta fenn.

III. KÁROLY király 1720-ban a könyvbírálat vezetését a nagyszombati egyetem kancellárjára bízta, de már 1726-ban megváltoztatta ezt az intézkedését s utasította a könyvnyomtatókat, hogy a hit- és erkölcstani műveket az egyházi (megyéspüspöki), a többieket pedig a világi (városi, illetve vármegyei) hatóságok előzetes jóváhagyásával nyomtassák ki és sajtótermékeikből félévenként 3—3 kötelespéldányt terjesszenek be a helytartótanácshoz. Egy 1730-ban kelt rendelet ez intézkedéseken csupán annyit változtatott, hogy a politikai jellegű művek előzetes elbírálását a helytartótanácsnak tartotta fenn s emellett a külföldi kiadványok forgalombahozatalát a könyvvizsgálók kedvező véleményétől tette függővé. Mivel a megyéspüspököktől kirendelt revizorok igen késedelmeskedve végezték feladatukat, 1747-ben két, kizárólag ezzel foglalkozó jezsuita bízott meg a könyvek reviziójával és cenzurálásával, majd 1754-ben MÁRIA TERÉZIA Bécsbe akarta áttenni a magyarországi kiadványok cenzuráját is s erről csakis a nyomdászok költségeire való tekintetből mondott le. Azonban a magyar cenzura vezetőségének több ízben megküldte miheztartás végett

a bécsi cenzura szabályzatát, sőt 1767 végén elrendelte, hogy a bécsi szabályzat Magyarországon is minden tekintetben követendő. 1771-ben azután a magyar kir. kancellária maga kérte, hogy a pozsonyi revizorok munkáját Bécsben vizsgálják felül és intézzék el végérvényesen, úgy, hogy 1772-ben a magyar cenzura jóformán a bécsi könyvvizgálat expedíciós hivatalává süllyedt.

5. A könyvek forgalombahozatala.

A könyvek forgalombahozatalával elsősorban maguk a könyvnyomtatók, azután a könyvkötők s végül a könyvkereskedők foglalkoztak. Rendszeresen a vásárokat keresték fel árúikkal, melyek között külföldi kiadványok is akadtak. DUDLIG Kristóf bártfai könyvkereskedő pl. egy wittenbergai cégtől 1548-ban 110 frt értékű könyvet vett át hitelbe, de fizetési kötelezettségének még 1556-ban sem tett eleget. A felvidéki városok közül a XVI. században még Kassán és Eperjesen találkozunk több könyvkereskedővel, akiknek sorából az 1583-ban Kassán elhalt GALLEN Jánost említjük, mint akinek könyvkészletéről felvett hagyatéki leltár szerencsésen ránk maradt. A leltárban főleg latin- és németnyelvű kiadványok szerepelnek, de néhány magyarnyelvű könyv is akad. Debrecenben a XVII. század folyamán a városi tanács rendeletben gondoskodott afelől, hogy a rendes vásárok alkalmával az ottani tipográfusnak versenytársa ne legyen. Budán és Pesten csak a XVIII. század elején találkozunk könyvkereskedők nevével. 1710-ben jelent meg az első eddig ismert magyar könyvkiadói jegyzék, mely a nagyszombati nyomda 390 kiadványát sorolja föl. Az árak 10 frt és 2 dénár közt váltakoznak. 1733-ban a budai NOTTENSTEIN János György adta ki kiadványai jegyzékét. Ebben BALASSI-RIMAI *Istenes énekei* 13 dénárral, GYÖNGYÖSI *Charikleája* 40, *Murányi Vénusa* 10, *Kemény Jánosa* pedig 13 dénárral szerepel. A kiadók, úgy látszik, minden árendedmény nélkül árúsították kiadványaikat a terjesztésükkel foglalkozó könyvkötőknek. Legalább NOTTENSTEIN zalonyi NAGY János nagyváradi könyvkötőnek 1733-ban 50 drb *Murányi Vénust* 5 frtért szállított. A könyvvarúsok azután a körülményekhez képest szabták meg a vásárokon az eladási árat. Élel-

mes kereskedők rendszeresen nagyobb árt kértek könyveikért, mint amennyire valójában számítottak, «mert ez a nemzet — mint Misztótfalusi Kis Miklós *Mentségé*-ben panaszolja — semminek limitált árához nem szokván, nem állhatja, hogy mégis el ne kunyoráljon benne. Úgy, hogy ha a Bibliát két pénzen tartanám, mégis a magyar egy pénzen kérné». Vándor-könyvkereskedőink egyébiránt korántsem szorítkoztak könyvek eladására. Egy Márton nevű könyvkereskedő, aki a XVI. század 30-as és 40-es éveiben Kassán és Eperjesen fordult meg, utóbbi helyen több fűszert adott el, mint könyvet s hogy ez az állapot a XVIII. században sem változott, azt ékesszólóan bizonyítja az a leltár, melyet valami SCHWARTZ János vándor-könyvkereskedő hagyatékáról vettek fel Budán 1729-ben bekövetkezett hirtelen halála alkalmával. A hagyaték csak részben állott könyvekből, nagyobb részét kegyeleti cikkek, kések s egyéb apróságok tették. Mai értelemben vett könyvesboltokkal csupán a század közepe felé találkozunk.

Könyvkereskedelmünk szervezetlen volta igen megnehezítette a könyvek gyűjtését. GYULAFY Lestár egyik levele szerint Erdélyben a XVI. század második felében még a legkitünőbb klasszikus írók munkáihoz is csak úgy lehetett hozzájutni, ha Németországból hazajövő diákok hozták magukkal. I. RÁKÓCZI György, aki lelkes könyvbarát volt, az újabb kiadványokat szintén a külföldi egyetemeket járó protestáns ifjakkal meg az ország határán kívül is megforduló kereskedelmi ügynökeivel vásároltatta. A XVIII. század folyamán BOD Péter és gróf RÁDAY Gedeon egymás számára kölcsönösen vásároltak könyveket. BOD a gróf erdélyi ügynöke volt s ügyfele érdekében még a mágnás asszonyokat is megmozgatta. Így gróf TELEKI Józsefné 1755-ben hét kötetet vásárolt RÁDAY-nak. Viszont RÁDAY magyarországi könyvek beszerzésénél járt BOD Péter kezére.

6. A könyvkötészet.

A könyvek részben nyers ívekben, részben kötve kerültek forgalomba. A könyvek bekötését vagy a nyomdákkal kapcsolatos műhelyekben, vagy önálló könyvkötőiparosok végezték. Az

1583-ban Kassán elhunyt GALLEN János bibliopola egyúttal jól felszerelt könyvkötéssel is rendelkezett. Hagyatéki leltára két fűzőállványt, 11 sajtót és két gyalut, sárgarézbe, ónba és fába vésett bélyegzőket, görgetőket, simítóvasakat, egy vasból metszett ABC-készletet és számos apróbb kelléket sorol fel. Az ugyancsak kassai GEVERS Bálint 1642-ben két legényt is foglalkoztatott s készítményeivel a tokaji meg debreceni vásárokat is fölkereste. Míg a könyvnyomtatók és könyvárúsok, amennyiben utóbbiak nem voltak egyúttal könyvkötők is, nem állottak céhbe, addig a könyvkötők, habár meglehetősen későn, de mégis céhekbe tömörültek. A legrégebb eddig ismert céhszabályzat 1646-ban kelt s a pesti kompaktorok számára készült. Az első királyi megerősítést nyert céhlevelet a kassai könyvkötők vívták ki maguknak 1699-ben. Az ő szabályait vették át a debreceni könyvkötők, amikor 1705-ben szintén céhbe állottak. A legények felszabadulásuk után rendszeren néhány évet külföldi vándoruton töltöttek, hogy az ottani mestereknél tökéletesítsék magukat. Az egyik ilyen könyvkötőlegény, SEINHÜBL György, aki 1653-ban Nagyszombatban szabadult fel s végül mint mester Lőcsén telepedett le, németországi útjáról érdekes naplót vezetett, amely jelenleg a M. N. Múzeum tulajdona. A hazai könyvkötészet legfontosabb csomópontjai ebben a korszakban Nagyszombat, Debrecen és Kolozsvár voltak. A nagyszombati kötések, az ú. n. jezsuita-kötés bécsi és gráci termékeinek hatása alatt készültek. Virágkoruk a XVII. század, míg a XVIII. században úgy technikai kivitel, mint a feldolgozott anyag minősége tekintetében némi visszaesés tapasztalható. A kolozsvári és debreceni kötések viszont a protestáns Észak-Németország és Hollandia befolyása alatt állottak. Kolozsvárt főleg a XVII. század 70-es és 80-as éveiben állt művészi színvonalon a könyvkötészet. Különösen a legyeződiszú — ú. n. pávafarkas — kötések híresek. A XVIII. század derekán honosodott meg hazánkban a fehér hártýából készült, gazdag festéssel és aranyozással ellátott ú. n. hamburgi kötés, melynek legszebb példányai debreceni és kolozsvári mesterek remekei. Az egyszerűbb, könyvtári kötések a XVI—XVII. században disznó- és borjúbórból

készültek s fedeleik, német mintára, görgetőkkel vakon préselt fonadékkal, bibliai jeleneteket vagy arcképeket ábrázoló medaillonokkal voltak díszítve. Emellett az egészen sima pergamentkötések, az ú. n. hollandi kötések is igen elterjedtek, amelyek sarkára tintával írták fel a könyv rövid címét. A XVIII. században a márványozott borjúbőr- s a sarkán színes bőropaizskával ellátott pergamentkötések mellett a félbőr- vagy félpergamentkötések is felbukkantak, majd a század vége felé a papirkötések is meghonosodtak. A kötések árát illetőleg érdekes adatokat tartalmaz a lipcsei származású Johann Ehrenfriedt Hermann kolozsvári könyvkötő egy 1711-ben kelt ajánlata, amely szerint Pápai PÁRIZ Ferenc *Pax crucis*-át kordoványba kapoccsal négy sustákért, szattyánba vagy borjúbőrbe pedig három sustákért volt hajlandó bekötöni.

7. Az újkori közkönyvtárak kialakulása.

A könyvnyomtatás elterjedése és a reformáció két hatalmas tényező volt az újkori könyvtárak kialakulásában. Az első a könyvek tömeges előállításával kapcsolatban azok árát is kellőképp leszállította s így oly egyének számára is lehetővé tette nagyobb könyvtárak összegyűjtését, akiknek az előző korszakban maguknak kellett lemásolniuk azokat az írásműveket, amelyek bírására súlyt helyeztek. A reformáció pedig azzal, hogy a szent iratok és hagyományok tanulmányozását hiveinek egyik legfőbb feladatává tette, erősen fokozta a könyvszükségletet. Már maga LUTHER arra buzdította a tehetősebb nagy városokat, hogy «szorgalmat s költséget nem kímélve» létesítsenek városi könyvtárakat. Ezt az intézményt a reformációnak meghódoló városaink is megfogadták s többnyire igen kényelmesen intézték el. A plébániákkal kapcsolatos templomi könyvgyűjteményeket egyszerűen városi könyvtárrá nyilvánították s az új hitnek megfelelő könyvekkel egészítették ki, még pedig — mint a bártfai számadásokból kitetszik — többnyire a katolikus korszakból fenmaradt misealapítványok terhére. Így lett a kőszegi, eperjesi és kassai plébániái könyvtár is városi könyvtárrá s valószínűleg tovább is a papok meg a tanítók szolgálatában állott. A könyvtár illetén kettős rendeltetését leg-

alább Bártfára nézve igazolja az a körülmény, hogy 1596-ban SONTAG György bártfai kántor távozni kényszerülván a városból, mint a könyvtár kezelője a gyűjtemény egy-egy katalógusát a plébánosnak és az iskolamesternek adta át. Ugyanilyen kettős rendeltetésre vall az eperjesi egyház könyveinek 1606. évi lajstroma, mely 175 művet sorol fel 224 kötetben. Az anyag túlnyomórészt latin és theologiai jellegű, de azért a történelem, csillagászat, földrajz, orvostudomány, mennyiség- és mértan, továbbá a klasszikus, a nyelvtani és a szótáriródalom is képviselve van, még pedig javarészt tankönyvek alakjában. A könyvek közt világosan két réteget különböztethetünk meg, egy reformáció előtti és utáni. Egészen hasonló jellegű a Kőszeg város tulajdonában lévő könyvek 1614-ben fölvetett leltára, mely 134 kötetet sorol fel. E leltárak valószínűleg abból az alkalomból készültek, hogy a templomot a lutheránusoknak vissza kellett szolgáltatniok a katolikusoknak. Legalább a kassai Szent Erzsébet egyház könyveinek 1604. évi leltára kifejezetten ily alkalom szülötte. Utóbbiban nyoma sincs a heretikus könyveknek, pedig ilyenek még 1763-ban is nagy számmal találhattak a székesegyház könyvtárában, amikor a katolikus jellegű anyagot átvitték a parochiára. Hogy mi történt e protestáns iratokkal, eddigelé nincsen kiderítve, de lehet, hogy később a püspöki könyvtárba kerültek, amely lutheránus művekben meglepően gazdag. A Sopronban 1557-ben a város kegyurasága alatt létesült protestáns latin iskola könyvtára valószínűleg szintén katolikus egyházi eredetre ment vissza s ebben leli magyarázatát, hogy 1674-ben az iskolával együtt a katolikusok javára elkobozták, míg az evangélikus gimnázium 1651-ben közadakozásból létesült könyvtárát nem bántották, noha ezt az iskolát is bezárták. A pozsonyi evangélikus lyceum első könyvtára, mely 1672-ben a jezsuiták kezére jutott, bizonyára szintén középkori eredetű volt. Az 1555-ben létesült nagyszombati evangélikus gimnáziumi könyvtárról pedig kétségtelen, hogy a dominikánusok gyűjteménye volt az alapja, amelyet aztán bőven kiegészítettek humanista és reformáció korabeli kiadványokkal. A brassói evangélikus iskola nagyhirű könyvtárát HONTERUS János a helybeli

templomi és kolostori könyvtárak felhasználásával létesítette, amint ezt a könyvtár 1575. katalógusában szereplő nagyszámú katolikus munka bizonyítja. E jegyzék szerint a könyvtár 600 kötetből, közte 70 kéziratból állott. Állítólag a kifosztott Korvinából is került ide néhány kötet. A kolozsvári unitáriusok a XVI. század folyamán, úgy látszik, két könyvtárt tartottak fenn, egy nagyobbat a piaci templom sekrestyéjében s egy kisebbet az óvári iskola egyik helyiségében, amazt a tanárok és papok, emezt az ifjúság számára. Mindkettő valószínűleg középkori gyűjteményekben gyökeredzik. A nagybányai református iskola, a Schola Rivulina 1547-ben keletkezett s ugyanekkor a parochia könyvvállományát is birtokba vette. A sárospataki és debreceni református főiskolák könyvtárának eredetét teljes homály fedi, csak annyi valószínű, hogy mindkettő az iskola alapításával egyidőben, tehát 1531-ben, illetve 1551 táján keletkezett. A gyulafejevári református főiskolát alapítója, a tudományt kedvelő BETHLEN Gábor erdélyi fejedelem látta el jól felszerelt bibliothekával, mely SZALÁRDI becslése szerint sok ezer tallérba kerülhetett. Gróf BETHLEN János, a székelyudvarhelyi református gimnázium megalapítója már jóval szűkösebben gondoskodott 1670-ben az intézet könyvszükségletéről: mindössze 26 drb könyvet adományozott, amit azután APAFI fejedelem még a maga részéről is megtoldott 18 kötettel. Nagykőrösön a református eklézsia 1667-ben mondta ki, hogy papjai és rektorai használatára a szükséges segédkönyveket megveszi s ezek azután az iskolai könyvtár tulajdonába mentek át. A lőcsei evangélikus iskola könyvtárának 1710-ben HAIN Miklós hagyatékával vetették meg az alapját.

A katolikusok könyvtári viszonyai a XVI. században hihetlenül lezültek. Egyrészt a török hordák pusztítása — így pl. a pálosok budamelléki Szent Lőrinc kolostorában 1526-ban 1000 forint értékű könyv égett benn — másrészt az egyházi fegyelem meglazulása s ezzel karöltve a parochiák és rendházak elnéptelenedése az ebek harmincadjára juttatta eleink nagy fáradtsággal összehordott szellemi kincseit. A leleszi konvent egy XVI. századbeli jegyzéke pl. mindössze 26 könyvet sorol fel s

ezek közt is 13 misekönyv. S ahol megmaradtak is a könyvek, a lezüllött papság nem törődött velük. OLÁH Miklós nagyszombati könyvtárát azzal a megokolással tagadta meg egyházmegyéjétől, hogy annak úgy is van könyve elég, de a kanonokok nemcsak hogy nem olvassák őket, hanem még arra sem gondolnak, hogy legalább néhanapján leveressék róluk a port. Csak kevés gyűjteménynek jutott az a szerencse, hogy a templomokkal együtt az új hit követői kezére került, akik, mint azt a bártfai, eperjesi, kassai, kőszegi, brassai és nagyszombati jegyzékek bizonyítják, nem egyszer dicséretreméltó kegyelettel őrizték meg a rájuk nézve immár hasznavehetetlenné vált örökséget. Sőt arra is akadt eset, hogy a város letétbe vette és közel másfél századig hiven megőrizte azokat a könyveket, amelyek a területéről távozó szerzetesek után ottmaradtak, hogy azután visszatértükkor ismét kiszolgáltassa őket nekik. Így jártak a kassai domonkosok, akik 1556-ban, miután a tűzvész rendházukat és templomukat elhamvasztotta, elhagyták a várost és csak 1699-ben tértek vissza, amikor a magisztrátus nem csupán a könyvtárak jegyzékébe felvett 52 kötetet szolgáltatotta ki nekik, hanem azt a 31 kötetet is, mely a lajstromban nem szerepelt, de amelyet egyéb ingóságaikkal együtt távozásuk idején őrizetbe vett.

A katolikus könyvtárügy fellendítésében nagy részük volt a jezsuitáknak, akik 1587-től a rend feloszlataásáig számos telepet és virágzó kollégiumot, három akadémiát és két főiskolát: a nagyszombati és kassai egyetemet tartottak fenn. Könyvtárak alapítására mindenütt kiváló súlyt helyeznek. Besztercebányán, ahol 1648-ban telepedtek le, 1676-ban állandó használatra kölcsönvették a város könyveit, melyeket tulajdonosuk a rend feloszlataásakor visszakövetelt. Pozsonyban, az ottani telep első főnöke, MALLI Gáspár 1625-ben azzal a kéréssel fordult II. FERDINÁND-hoz, hogy adományozza házuknak a veszprémvölgyi apácák jószágait, mert meg szeretnék venni KETSKÉS János könyvtárát. Kérélmében azonban nem járt eredménnyel s így a pozsonyi kollégiumi könyvtár alapját azon a 200 frton vetették meg, amely FÜGGENSCHUH Ferenc 1629-ben kelt végrendeletében «pro instauracione biblio-

thecae» a telepnek hagyományozott 600 frtból tényleg befolyt. Míg azonban a protestáns iskolákkal kapcsolatos gyűjtemények főleg a tanulóifjúságra voltak tekintettel, addig «a jezsuiták gazdag könyvtárai — mint JURKOVICH helyesen megjegyzi — sehol sem szolgálták elsősorban az iskola céljait, mert az ott előforduló művek kevés kivétellel mind túlszárnyalták az iskola igényeit vagy semminemű viszonyban nem állottak vele». Így beszerzésbányai kollégiumuk fennmaradt könyvjegyzékeiben néhány történeti munkán és klasszikus írón kívül csupa theologiai vagy theológiával rokon munka szerepel. Túlnyomó volt a theologia pozsonyi kollégiumuk könyvtárában is, habár ennek 1639 körül készült jegyzékében felsorolt 1733 mű között a bölcsészet és matematika 139 művel, a szépróza (Oratores) 46 művel, a költészet 149 művel, az orvostudomány 251 művel és a gyógyszerészet 42 művel volt képviselve. Legnagyobb könyvtárunk Nagyszombatban volt, amely már 1690-ben, a fennmaradt katalógus tanúsága szerint, körülbelül 5000 kötetre rugott s abban az időben hazánk legtekintélyesebb gyűjteménye volt. A debreceni református főiskola könyvtára például 1706-ban, az ekkorról fennmaradt legrégebbi jegyzéke szerint, csupán 1813 kötetből állott, tehát félakkora sem volt, mint a nagyszombati. A rend feloszlatakor a könyvtár mintegy 15.000 kötetet számlált, de csupán $\frac{1}{3}$ -a került az egyetemmel Budára, míg $\frac{1}{3}$ -a Pozsonyba jutott az akadémiával s ismét $\frac{1}{3}$ -a a plébániák és szerzetesek közt osztatott szét. A XVII. század közepe táján telepedtek meg hazánkban a kegyesrendiek, akiknek nagyszámú rendházaival és iskoláival kapcsolatban szintén létesültek többé-kevésbé jelentékeny könyvgyűjtemények. Az alapvetésben világiak is kezükre jártak. Így a nagykárolyi házikönyvtár alapját 1727-ben gróf KÁROLYI Sándor vette meg 39 mű 48 kötetével.

8. A közkönyvtárak elhelyezése.

A könyvtárak belső életére vonatkozó, eddig fölszínre került adatokat a következőkben csoportosítjuk: A könyvtárak vagy középkori mintára a templomokban, rendházakban és paplakokban,

vagy az iskolákban voltak elhelyezve. A nyitraegyházmegyei könyvtár részére gróf ERDŐDY László Ádám a XVIII. század második tizedében a székesegyház előcsarnoka fölötti II. emeleten két tágas és világos, csinos állványokkal felszerelt szobát juttatott. A kalocsai káptalani könyvtár pedig, amely a törökök kiűzése után új életre kelt, a székesegyházban a káptalani levéltárral közös helyiséget bírt. Kőszeg város könyveit 1614-ben a parochián őrizték. A soproni evangélikus gyülekezet 1666-ban keletkezett könyvtára, az úgynevezett konventi könyvtár, szintén a lelkész lakásán volt elhelyezve, jóllehet azt nem csupán a papok, hanem a gimnázium tanárai, sőt felsőbb osztályú növendékei is használhatták. A brassói könyvtár részére az 1547-ben épült «nagy iskolában» a rektor lakása fölötti nagy termet rendezték be, amelyet filozófusok és tudósok arcképeivel díszítettek. Az építkezés márc. 11-én vette kezdetét és aug. 29-én nyert befejezést. Költségei kerek számban 465 frtra rúgtak. Debrecenben a könyvek valószínűleg az iskola nagy termében, az auditoriumban voltak elhelyezve. 1744—49 között SZILÁGYI Sámuel könyvtári felügyelősége alatt a gyűjtemény új tágas helyiséget nyert, melynek állványai és polcai SZILÁGYI méretei szerint készültek. A kassai jezsuiták könyvtára a SZAPÁRY-KÁROLYI Anna grófné által a rendnek hagyott épület egy tágas termében volt elszállásolva. A besztercebányaiakét pedig az épület III. emeletén a terciáriusok közös nappali terme töszomszédságában lévő helyiségben őrizték aranyos ékítményekkel és faragványokkal ékesített, fényezett fából készült tömör szekrényekben, amelyek még 1895-ben is megvoltak. A könyvtári helyiséget gyakran egyéb tárgyak elraktározására is felhasználták. Így a jezsuiták nagybányai társházának egyik kisebb méretű emeleti kamrája nem csupán a könyvek, hanem a hangszerek megőrzésére is szolgált. A székelyudvarhelyi református kollégium 1682. évi törvényei pedig eltiltják a könyvtárost, hogy a könyvtárszobában a kényelem kedvéért ágyat is tartson s elrendelik, hogy csupán olyan tárgyakat őrizzen ott, amikre ritkábban van szükség.

9. A közkönyvtárak állománya és gyarapodása.

Úgy a katolikus, mint a protestáns jellegű könyvtárak főleg hittudományi s túlnyomórészt latin nyelvű könyvekből állottak. A jezsuiták pozsonyi könyvtárában 1641 táján 2191 mű között mindössze 26 magyar mű szerepelt. Debrecenben 1706-ban összesen 85 hungarikum volt, de sorukban a magyat szép- és ponyvairodalomnak nyoma sincs, ami ebből a fajtából van most a könyvtárban, az GÉRESI megállapítása szerint, mind újabb szerzemény. A nagykőrösi református iskola 1712. évi könyvjegyzéke 130 művet sorol fel s ezek közt mindössze 7 magyar nyelvű szerepel. A nagybányai jezsuiták egy ismeretlen korból való könyv-lajstroma 703 művet tartalmaz s ezek közül csupán 26 a magyar nyelvű, viszont 266 mű hazai nyomda terméke. Ugyane jegyzékben 17 német, 9—9 francia és olasz, 6 görög, 2 ruthén és 1 arab mű szerepel. A komáromi jezsuiták könyvtárának 1774-ben készült jegyzéke 2854 művet foglal magában; ebből mindössze 82 magyar, 37 francia és olasz s 511 német.

E korabeli könyvtáraink főleg adományokból és hagyományokból gyarapodtak s csak kisebb részben vásárlás útján, amint ez egyébiránt az egykorú külföldi könyvtáraknál is kevés kivétellel tapasztalható. A marosvásárhelyi református particula igen szerény, mindössze 20 kötetből álló gyűjteményét 1650-ben CSULAI György református püspök 10 iskolai kézikönyv 35 példányával, ifj. Szőcs Márton pedig 1653-ban, a vizsga alkalmával, 18 kötettel gyarapította. A székelyudvarhelyi református kollégium TOLNAI István adományából 1680 körül 69 kötettel, JENEI Sámuel ajándékából pedig 1719-ben 57 kötettel gazdagodott. ROZGONYI Anna 1713 június 22-én elhalt férje, KAPOSI Sándor gyulafehérvári kollégiumi tanár emlékének fönntartása végett még az év augusztus 1-én az iskola könyvtárának adományozta a megboldogult könyveit. A nagyszombati jezsuiták PÁZMÁNY jóvoltából 1636-ban a THURZÓ-család semptei könyvtárának összes eretnek könyvei birtokába jutottak. A városi tanácsok is megajándékozták könyvekkel a területükön működő iskolák könyvtárait. Így a

brassai könyvtár részére BENCKNER bíró a törökök által elpusztított görögországi könyvtárakból több nyomtatványt és kéziratot vásároltatott konstantinápolyi kereskedők közvetítésével, a szebeni tanács AENEAS SYLVIUS műveit hozatta meg az ifjúság használatára, a debreceni városi tanács pedig 1702-ben 40 drb héber bibliát és 1738-ban Belgiumból 130 kötetet, javarészt görög és latin klasszikusokat, hozatott a református főiskola könyvtárának. A református főiskolákat a külföldi egyetemekről visszatérő ifjak is rendszerint megajándékozták hálájuk és kegyeletük jeléül egy-egy kötettel. Debrecenben azokat az ifjakat, akik gazdagabb adománnyal járultak az iskolai könyvtár gyarapításához, ebédrel vendégelte meg a senior. Ugyanitt az 1740. január 21. professzori ülés egyenesen kötelezővé tette, hogy az intézetről külföldi akadémiaakra kerülő ifjak, bizonyos, a tanárok által kijelölt művet hozzanak magukkal a könyvtár részére. Bőséges gyarapodási forrásul szolgáltak a könyvhagyományok is. Így a pozsonyi evangélikus lyceum könyvtára szinte kizárólag hagyományokból került ki; a legjelentékenyebb hagyomány az 1734-ben elhunyt MARTH Mátyásé, az iskola egykori rektoráé volt, aki 445 kötetet hagyott az iskolára. A református papok is rendszerint az iskolára hagyták könyveiket. Így SZEPESI György kutyfalvi pap 1680 körül 43 kötetet testált a marosvásárhelyi iskolára. Debrecenben régi szokás volt, hogy az elhalt papok özvegyei férjük könyvtárát beszolgáltatták a főiskolának, amely azután a maga gyűjteménye részére kiválasztotta a szükséges köteteket, míg a fölösleget a család javára elárvereztette. Ez a szokás más főiskolákon is divatozhatott: legalább erre vall az a körülmény, hogy a marosvásárhelyi kollégium 1765-ben Nagyszebenben és Nagyenyeden, 1767-ben pedig Kolozsvárt szerzett be könyvtára részére aukciókon könyveket. Katholikus részről a papi tulajdonban lévő könyvek sorsát szinte intézményesen biztosítja az 1611. évi nagyszombati zsinat, amely elrendelte, hogy necsak a püspökök hagyományozzák könyveiket egyházmegyéiknek, hanem a plébánosok is arra a parochiára hagyják könyveiket, amelyen legutóljára működtek. Ezt az intézkedést az 1633. zsinat odamódosította, hogy a végrendelet nélkül elhunyt

plébánosok könyvei azontúl a plébániát illetik. Persze ez még nem jelent sokat, mivel a legtöbb papnak alig voltak könyvei. ZLATINAY György báthai apát és nyitrai főesperes 1627-ben kelt végrendeletében pl. mindössze 2 kötet szerepel: egy római missale és egy ezüstkapcsos breviarium. Egyébiránt a protestáns papok közt is akadtak úgy a XVI., mint a XVII. században olyanok, akiknek még csak bibliájuk sem volt. Az 1563. évi szász zsinat pl. 5 frt büntetés terhe alatt kötelezte papjait, hogy szerezzék meg a bibliát s ezt a zsinati határozatot az egyik szász esperesség 1664-ben kénytelen volt megújítani. MONOSZLAI Gábor pozsonyi kanonok könyvei egy részét 1603-ban kelt végrendeletében a káptalannak és a pozsonyi ferenceseknek hagyományozta. SZENT-GYÖRGYI Ferenc váci püspök 1657-iki végrendeletében könyveit a Szent István-szeminárium és a nagyszombati ferencesek közt osztotta meg. A legnagyobbszabású hagyomány mindenesetre PÁZMÁNY Péteré volt, aki könyveit a pozsonyi jezsuita kollégiumra testálta, amely azonban, sajnos, nem vette birtokba örökét. De nemcsak egyháziak, hanem világiak is szívesen fölkeresték hagyományaikkal a könyvtárakat. A tragikus végű GYULAY Pál 1592-ben kelt végrendeletében deák és görög könyveit a brassai könyvtárra hagyta. A németujvári ferencesek könyvtárának alapját gróf BATTHYÁNY Ádám 1649-ben az 1590-ben elhunyt BATTHYÁNY III. Boldizsár gazdag hagyatékával vetette meg. Szinte párját ritkítja e korban az a hagyomány, mely a sárospataki református főiskolára szállt a korán elköltözött RÁKÓCZI Zsigmond halálával (1652), aki atyjától, I. RÁKÓCZI Györgytől örökölt s a maga részéről is derekasan fejlesztett könyvgyűjteményét testálta az intézetre. Az iskola csupán 1658—60 táján jutott a becses örökség birtokába s az átszállításkor felvett leltár mai töredékes állapotában is 821 kötet tüntet fel.

Azonban bármily értékesek is lettek légyen az ilyen adományok és hagyományok, a könyvtárak céltudatos fejlesztése csakis vásárlások útján volt megvalósítható. A nagyszombati evangélikus gimnázium vezetősége már 1557-ben 100 frt ára könyvet hozatott Németországból könyvtára számára. A debreceni refor-

mátus főiskolai könyvtár fennállását tanúsító első ránk maradt pozitív adat egy 1592. évi könyvbejegyzés, melyből kitűnik, hogy az illető könyvet akkor vették, az intézet egy, sajnos, elolvashatatlan nevű jötevőjének hagyományából. Igen rendszeresen vásároltak könyveket a nagyszombati jezsuiták, akiknek lajstromaiba egy-egy fontosabb külföldi munka még a megjelenés évében vagy nem sokkal azután belekerült. Így AQUINOI Szent Tamás híres 1645-iki velencei kiadását már 1646-ban elkönyvelik. ESPARZANAK *De actibus humanis* című Rómában 1638-ban megjelent művét pedig még abban az esztendőben megszerzik. A jezsuiták könyvtáraik rendszeres gyarapítását pénzbeli alapítványokkal igyekeztek biztosítani. Így HEVENESSY Gábor provinciális 1713-ban 1000 frt-ot tett le a besztercebányai jezsuita könyvtár gyarapítására. CsÉCSI Ferenc rendtag 1739-ben 300 frt-os alapítványt létesített a pozsonyi jezsuita könyvtár javára. A kassai jezsuiták könyvtáruk gyarapítására 1755 óta évi 100 frt-ot fordítottak ANDRÁSSY József báró alapítványából. POCK Mátyás S. J. pozsonyi rektor (1762—64) 2000 frt-os alapítványt tett le hitvitázó iratok kiadására és beszerzésére. A nagybányai jezsuiták könyvtáruk fejlesztésére 1714—33-ig a fennmaradt eredeti számadások szerint 937 frt 18 kr-t költöttek; a legtöbbet — 245 frt 16 kr-t — 1730-ban, a legkevesebbet — 1 frt 36 kr-t — 1719-ben. A szokolcai ferencesek 1668—1754-ig 219 munkát vásároltak, a legtöbbet: 30 művet 1744-ben. SOMOGYI Dániel 1768-ban pannonhalmi főapáttá történt kineveztetésekor királyi utasításul kapta, hogy a monostor igen lezüllött könyvtárát fokozatosan kiváló, értékes és hasznos művekkel egészítse ki s az új apát e célra a rend feloszlatásáig évente 700 forintot áldozott. Áldozatkészségének meg is volt a magáeredménye: a pannonhalmi könyvtár 1768—86-ig 1801 kötetről 4249 kötetre szaporodott fel. Nagykőrösön a református egyház 1751 óta évenként bizonyos összeggel járult az iskolai könyvtár gyarapításához s az iskolai növendékek által gyűjtött szupplikációs pénz nagy részét is a könyvtárra fordította. A marosvásárhelyi református főiskola könyvtára részére 1765 körül teremtettek meg közadakozásból külön pénzalapot. A legnagyobb ala-

pítványt, 2000 magyar forintot gróf TELEKI Józsefné tette. Az alapítványok kamatait azonban hosszú ideig felemésztették az építkezési költségek s így az iskola 1765—95-ig évenként alig 80—100 magyar forintot fordíthatott könyvek vásárlására, habár az alapítványok kamatain kívül e célra egyéb jövedelmei is voltak. Az iskola egyes jótévíi ugyanis a könyvtár céljaira természetbeni adományokkal is kedveskedtek. Így gróf TELEKI Lajosné BETHLEN Kata 1768-ban 23 véka buzát, 60 véka elegy buzát és 12 veder bort küldött a könyvtárnak, amiből könyvek vásárlására 41 magyar forint 76 dénár folyt be. Emellett a könyvtáros papirozt is árult a könyvtár javára.

10. *A közkönyvtárak katalogizálása.*

A könyveket jobbra szakok szerint csoportosítva állították fel, még pedig immár álló helyzetben a nyitott állványok vagy zárható szekrények polcaira. Vajjon odaláncolták-e őket, amint ez a külföldön még a XVII. század folyamán is gyakori jelenség, erre biztos feleletet adni nincs módunkban. Csupán annyi kétségtelen, hogy a kassai Szent Erzsébet székesegyház 1604. évi könyv-lajstromában még 4 drb láncos kötet szerepel. A fennmaradt katalogusok a könyvek számának megfelelően több-kevesebb szakra oszlanak s a szakokon belül a könyvek néha rétnagyságuk szerint is el vannak különítve. A brassai könyvtár 1625. évi jegyzéke 10 szakot különböztet meg. Ezek: Jogtudomány (libri utriusque juris); Matematika, Földrajz, Csillagászat és Számтан; Orvostudomány; Bölcsészet; Költészet; Nyelvtudomány (libri grammatici et lexicographici); Széppróza (oratores); Történettudomány; Hit-tudomány; s végül Hitszónoklat. A nagyszombati jezsuita könyvtár 1690. évi jegyzéke viszont már 21 szakcsoportba sorolja anyagát. Ezek: Szentírás és egyházatyák; Skolasztikus theologia; Theologiai erkölctan; Kánonjog; Polgári jog; Bölcsészet; Orvostudomány; Mennyeségтан; Hitszónoklat; Kathekézis; Hitvitázók; Apologetika; Történelem; Politika; Ó- és Újkori latin és görög irodalom (Humanistae); Hitbuzgalmi művek (Spirituales); Életrajzok; Görög és héber könyvek (graeci jelöléssel); Magyar, cseh és tót köny-

vek; Német könyvek; Olasz, francia és spanyol könyvek. Mint látni való a 21 csoport közül csupán 17 nevezhető tudományos szaknak, míg az utolsó négy nyelvek szerint osztályozza a nem latin nyelvű irodalmat. A tudományszakok és nyelvek szerinti csoportosításnak ez a vegyüléke a XVII. és XVIII. századbeli katalógusokban rendes jelenség. Így a jezsuiták pozsonyi könyvtárának 1639 körül készült jegyzéke 15 tárgyi és két nyelvi csoportot, a szakolcai ferencesek régibb (a XVII. század második feléből való) katalógusa 23 tárgyi és 7 nyelvi csoportot, újabb (1754—72. vezetett) lajstroma pedig 21 tárgyi és 6 nyelvi csoportot különböztet meg. A komáromi jezsuiták könyvtáráról 1774-ben készült leltárban is csupán a latin könyvek vannak szakok szerint csoportosítva (16 szakban), míg a német, magyar és olasz-francia könyvek nyelvek szerint különítették el. A jegyzékben még egy utolsó érdekes csoport is van, mely libri haeretici miscallanei címen 140 protestáns kiadványt sorol fel. A heretikus művek ilyenétől elkülönítése pápai rendeleteken nyugszik. Így 1764-ben XIV. BENEDEK pápa a kapucinusok rendfőnökének előterjesztésére megengedte, hogy a szerzet könyvtárában ilyen műveket is tartsanak, azonban csakis a többiektől szigorúan elkülönítve és csupán oly egyének számára hozzáférhető módon, akiknek mint gyónatóknak, hitszónokoknak, hittérítőknak és theologiai tanároknak szükségük van rájuk. A szakcsoportosítás tisztára empirikus jellegű volt s a szakok száma a könyvtár méreteihez és jellegéhez igazodott. A theologiai irodalom túltengéséből önként következik, hogy a leggazdagabban a vallásos jellegű irodalom tagozódik. Sőt pl. a nagyszombati katalógus látszólag világi jellegű szakja, a történelem és az életrajzok is, túlnyomó részben vallásos könyvekből állottak, mivel amabban a szent történelem, emebben a hagiographia is helyet foglal.

A katalógusok címléírásai általában sok kívánni valót hagynak maguk után. A sárospataki református kollégium könyvtárának 1623. évi jegyzékében például a szakcsoportokon belül a könyvek közelebbi címléírását egészen mellőzték és beérték a szerzők nevének, meg a könyvek rétnagyságának a feltüntetésével.

A debreceni református főiskola 1706. jegyzékében az angolnyelvű könyvek nem címük szerint, hanem «liber anglicus» megjelöléssel szerepelnek. A szakolcai ferencesek XVII. századbeli katalógusa közöl ugyan könyvcímeket, de jobbra igen hiányosan s emellett csupán a formátumot, no meg elvéve a kötetszámot tünteti fel. A szakolcaiak XVIII. századbeli jegyzéke, amely a könyveket alakjuk szerint egymástól elkülönítve vezette az egyes szakcsoportokba, a kötetszámot már rendszerint kiteszi, s egy újabb rovatban a megjelenés helyét is feltünteti. A jezsuiták, bár bibliografailag pontos címléírásról náluk sincs szó, már sokkal több részletre kiterjeszkednek. Így pozsonyi könyvtáruk 1639. évi jegyzéke nem kevesebb mint hét rovattal bír, a következő adatok befogadására: auctor (szerző neve); materia (mű címe vagy tárgya); quantitas (rétnagysága); locus (megjelenési helye); tempus (ideje); typographus (nyomtatója); copertura (kötés minősége). Besztercebányai könyvtáruk 1713. évi jegyzéke viszont csupán 6 rovattal bír; mellőzi a könyvnyomtatók nevét s a kiadási helyet, ellenben feltünteti a beszerzés idejét, ami a könyvtár fejlődésének megítélésénél bír jelentőséggel. A debreceni református főiskola 1737/8. évi katalógusában viszont szintén hét rovat van, amelyek a következő felírásokkal bírnak: Nomen auctoris; materia tractatus; quantitas; qualitas; ubi editus; anno s végül: theca, ordo, liber. Ez utóbbi adja a könyvek helyi jelzetét, amelynek elemei a szekrény, könyvpolc s a polcon elfoglalt sorszám.

II. A könyvtárak kezelési módja és használata.

Az első díjazott könyvtárossal a gyulafehérvári református főiskola dicsekedhetik. SZALÁRDI szerint a könyvtár gondozását BETHLEN GÁBOR fejedelem a fejevári káptalan egyik tagjára bízta, aki a könyveket jegyzékbe foglalta, kikölcsönzésüket meg beszerzésüket lebonyolította s ezért a fáradozásáért fizetést is húzott. A protestáns iskolák könyvtárai egyébiránt a coetus scholasticus, vagyis a tanulóifjúság egyetemének tulajdonát tették s a felsőbb osztályú növendékek sorából évenként e célra megválasztott tisztviselő kezelése alatt állottak, még pedig a rektor, vagy valamelyik

professzor ellenőrző felügyelete mellett. Brassóban ezt a tisztséget az oeconomus töltötte be, aki jutalmul a könyvtárhelyiségben lakhatott (!). Debrecenben 1658-ig a seniorok vezették a könyvtárt, de azontúl a coetus külön könyvtárost, sőt 1744 óta alkönyvtárost is választott. Ugyanebben az évben lépett életbe Debrecenben a könyvtárigazgatói (bibliothecae praefectus) tisztség is, melyet egy 1749-ben kelt, de a gyakorlatban nem mindig megtartott, tanári határozat szerint évenként felváltva a két rangban legfiatalabb professzor töltött be. Ugy a könyvtárigazgatói, mint a könyvtárosi és alkönyvtárosi állás tiszteletbeli volt. A marosvásárhelyi református főiskolán azonban a könyvtár javára árusított papiros árából befolyó tiszta jövedelem egy ötöde a könyvtárost illette. A jezsuitáknál úgy a könyvtárak katalogizálása, mint kezelése a tanár-rendtagok feladatai közé tartozott. Pozsonyban rendszerint valamelyik tudós és irodalmilag működő rendtag volt a könyvtár kezelője, így a XVIII. század folyamán FALUDI Ferenc és PRAY György. A városi könyvtárak kezelési módjáról nem sokat tudunk. Azt már említettük, hogy Bártfán 1596-ban ezt a tisztséget a pap és a tanító ellenőrzése mellett a kántor töltötte be.

A sárospataki református főiskola 1621-ből ránkmaradt könyvtárosi szabályzata és eskümintája szerint a könyvtáros a könyveket az iskola polgárainak személyválogatás nélkül tartozott kiszolgáltatni az erre kitűzött időben. A kikölcsönzés időtartama 15 napban volt megállapítva, de ez a határidő meg volt újítható, föltéve, hogy a künnlévő könyvre időközben más jelentkező nem akadt. Idegenek, bármily rendűek és rangúak voltak is, csakis a tanárok esetről-esetre megadott engedélye alapján kaphattak ki könyvet, még pedig zálog ellenében, amely középkori szokás szerint ugyanabban a szekrényben volt elhelyezendő, amelyben eredetileg a kölcsönvett munka állott. A székelyudvarhelyi 1682. évi szabályzat a zálogadást már nem ismeri, de itt a könyvtáros a tanárokon és tanulókon kívül csakis a református lelkészeknek adhatott ki kölcsön könyvet a professzor felmentő engedelmével, s még ezeknek is csupán akkor, ha nemcsak írásos elismervényt állítanak ki a könyvekről, hanem ezenfelül még kézadással is

kötelezik magukat, hogy határozott időre visszaszolgáltadják őket. Az iskolán kívül állókkal szemben még szűkkeblűbb a debreceni református főiskola 1744 táján készült szabályzata, melynek 4. pontja szerint a könyvtárosnak az idegeneket és vendégeket, «különösen pedig a nem felekezetünkbelieket» még csak be sem volt szabad engednie a könyvtárhelyiségbe s azokat, akik mégis be akartak jutni, engedélyért a könyvtár igazgatásával megbízott tanárhoz kellett utasítania. Nagyszébenben a rektor saját belátása szerint adhatott ki kölcsön könyveket, de csakis a város határain belül s természetesen csupán elismervény ellenében. A jezsuiták úgylátszik meglehetősen szabadelvűen jártak el a renchez nem tartozó olvasókkal. Legalább erre vall az a körülmény, hogy a rend feloszlásakor foganatosított leltározás alkalmával Besztercebányán a térítvények alapján kiderült, hogy 256 kötet volt a környékbeli lakosságnál kikölcsönözve. Ez a tekintélyes szám bizonyára évek hosszú sora alatt halmozódott fel, mivel a kölcsönzés határidejét abban az időben még kevésbé tartották be, mint napjainkban. Így a rostocki egyetemi könyvtárban a XVII. század második felében elvileg egy negyedévben volt megszabva a kölcsönzés időtartama, de a legtöbb könyvet csak igen hosszú idő elteltével, néhányat például húsz év múlva szolgáltattak vissza. Arra, hogy idegenbe is kölcsönöztek ki könyvtáraink könyveket, csupán egy adatunk van: 1531-ben Smigrodi STADNICZKY András «succamerarius premysliensis» küldi vissza Bártfa város tanácsának a *Statutum Regni Ungariae* c. könyvet, melyet azután a következő esztendőben újból kölcsönkér. A becsesebb könyvanyag kikölcsönzését még jobban megnehezítették. Így a debreceni szabályzat az értékesebb vagy ritkább könyvek kiadását az igazgató külön engedélyétől teszi függővé. A sárospataki szabályzat szerint pedig a kódexeket az iskola falain kívül semmi szín alatt, még biztosíték ellenében sem lehetett használni.

A kölcsönzők nyilvántartása Székelyudvarhelyt úgy történt, hogy a könyvtáros előbb felírta a jelentkezők nevét, azután a jelentkezés sorrendjében szolgált ki őket, feljegyezvén a napot is, amelyen a kikölcsönzés történt. Úgy itt, mint Debrecenben a

szabályok a könyvtárosnak azt is lelkére kötik, hogy a jelentkezőknek ne adjon ki bármiféle könyvet, hanem csakis olyant, amely az olvasó életkorával, értelmiségével vagy tanulmányaival összhangban áll. Debrecenben egy 1702. évi rendelkezés szerint a könyvtáros a künt lévő könyveket évnegyedenként egyszer bekererte és a tanárok meg a kurátorok jelenlétében pontosan megvizsgálta, hogy minő állapotban vannak. Székelyudvarhelyt a szünidő közeledtével az összes kikölcsönzött könyveket bekérték s a maguk helyére beállították.

A könyvtári órák számát illetőleg Brassó és Nagyszeben vezetett. Mindkét helyen a könyvtár naponta d. u. 5-től 6-ig állt nyitva. Debrecenben a XVIII. század közepe táján hetenként kétszer: szerdán és szombaton d. u. 1—3-ig volt nyitva a könyvtár. Mai szemmel nézve ugyan szükreszabottnak látszik ez a nyitási idő, de a maga korában rendes jelenség volt. Párisban pl. nagy vívmányként üdvözölték a királynak azt az intézkedését, hogy 1735-ben hetenként kétszer a délelőtti órákban megnyitotta könyvtárát a tudósok előtt. A könyvtárak használatának mértékéről nincsenek adataink, de hogy milyen kevéssé vették igénybe még az aránylag látogatott főiskolák könyvgyűjteményét is, arra érdekes világot vet a rostocki egyetemi könyvtár fennmaradt kölcsönzési naplója. Eszerint Rostockon az 1640—90-ig eltelt negyven esztendő alatt évi átlagos 300 egyetemi személy jelenléte dacára mindössze 707 munkát kölcsönöztek ki, tehát évenként 17—18 művet. Jellemző, hogy az egyetemen ez idő alatt szereplő 71 tanár közül 31 egyáltalán nem fordult elő a kölcsönzők között s a többi negyven is mindössze 390 munkát használt.

A brassai, sárospataki és debreceni szabályok a könyvtár tisztántartásáról is megemlékeznek. Brassóban HONTERUS elrendelte, hogy az oeconomus havonként egyszer leporolja a könyveket. Sárospatakon a könyvtáros kötelessége volt, hogy a könyveket a molyoktól és a pizsoktól megóvja. Debrecenben pedig a segédkönyvtárosra várt a feladat, hogy a könyvtárszoba tisztaságára felügyeljen és a könyvespolcokról a port lesöpörge.

Mind e könyvtárak távolról sem maradtak érintetlenül

korunkra. A brassói könyvtár a hazai tudományosság örök kárára 1689-ben a várost elhamvasztó tűzvész áldozata lett. A kolozsvári unitáriusok könyvtárát 1602-ben dúlták fel BASTA hajdui, a gyulafehérvári BETHLEN-könyvtárt 1658-ban perzselte fel az Erdélyre zúdított tatár horda. A nyitrai káptalan könyveit is gyakran megdézsmálták a városon átvonuló csapatok. Így az egyik könyvet, a benne olvasható bejegyzés szerint, 1610-ben szerezték vissza a BOCSKAY-zsákmányból, egy másikat pedig 1663-ban a török zsákmányból. A sárospataki kollégium és könyvtára 1671—82-ig és 1687—703-ig a jezsuiták kezére került s ezektől a könyveket csak némi veszteséggel kapta vissza a kollégium. De a legnagyobb veszteséget a jezsuiták szenvedték, akiknek rendje 1774-ben feloszlátván, könyvtáraik is, erősen megtizedelve, idegen kézre kerültek.

12. *A fontosabb magángyűjtemények.*

Befejezésül még néhány szót a magánkönyvtárakról. Az erdélyi fejedelmek közül főleg a tragikus véget ért BATHORY András bibornok († 1599.), BETHLEN Gábor († 1629.) és I. RÁKÓCZI György váltak ki bibliofil hajlamaikkal. BATHORY András könyveinek egy részét, mintegy 400 kötetet, 1608-ban árverezték el s az ekkor készült hevenyészett jegyzék azt mutatja, hogy főleg az egyházatyák, jogtudósok, görög, latin és humanista írók érdekelték. Néhány könyve is mindmáig fennmaradt. Ezekből ismerjük címeres exlibrisét és superexlibrisét. BETHLEN Gáborról följegyezték, hogy még hadjárataira is magával vitte könyveit és kocsijában menetközben is olvasott. Csakis így érthető, hogy államférfiúi elfoglaltsága dacára is ideje volt 42-szer elolvasni a Szentírást. Felesége, BRANDENBURGI Katalin osztotta nemes szenvedélyét. 1629—30-ban külön könyvtárost is tartott BARSÍ Mihály személyében, aki ezért évi 100 forint fizetést húzott. I. RÁKÓCZI György főleg a vallási és politikai újdonságok iránt érdeklődött. Udvari könyvtára Sárospatakon, valószínűleg a Perényi-szárny egyik földszinti termében volt elhelyezve. Kezelője TOLNAI István udvari, majd sárospataki pap volt, aki katalogizálta a sokszor hordószámra érkező könyveket és nyilvántartotta a kikölcsonzéseket, mivel a fejedelem

szívesen nyitotta meg gyűjteményét a tanárok és papok előtt. RÁKÓCZI lépéseket tett a Korvina budai maradványainak megszerzésére is, de a tárgyalások nem vezettek eredményre, mivel a budai pasa látatlanban 5000 tallért kívánt a könyvkészletért. Egyébiránt, SZALÁRDI szerint, BETHLEN Gábor is gondolt MÁTYÁS király budai könyvtárának megszerzésére, úgyszintén — későbbi hagyomány szerint — PÁZMÁNY Péter is. Sajnos, egyikük sem valósíthatta meg tervét, s így a Korvina szegényes maradványai 1686-ban, Buda visszavételekor, javarészt a bécsi császári gyűjteménybe vándoroltak. Végül fennmaradt öreg APAFI Mihály, az utolsó erdélyi fejedelem könyvtárának, helyesebben könyvtára egy részének, emléke abban a jegyzékben, amely 1714-ben a fejedelem ingóságairól készült. A lajstrom 116 művet sorol fel 187 kötetben és a könyvek valódi értékének távolról sem megfelelő hivatalos becslés szerint 1133 forint 74 krajcár értékben. Még itt is túlteng a theológia, de azért a többi tudományszak, különösen a földleírás, is elég szépen képviselve van. Gyűjteményének gyöngye a MÁTYÁS király könyvtárából származó CATULLUS-TIBULLUS-PROPERTIUS-kódex volt, amelyre a bécsi császári könyvtár tette rá a kezét.

A könyvgyűjtő katolikus főpapok sorában a XVI. század folyamán elsősorban OLÁH Miklós érsek említendő, aki bécsi könyvtárát LYSTI Jánosra s ennek hasonló nevű fiára hagyta. E hagyatékából 13 kötet ma is megvan a kismartoni ferencesek zárdájában. E könyvek kettejének födelére van aranybetűkkel rányomva egykori tulajdonosuk neve, míg a többi 11 származását az őrlapjukon lévő sajátkezű aláírás alapján állapították meg. Lapszéli jegyzetei arról tanuskodnak, hogy az érsek nemcsak olvasgatta könyveit, hanem megjegyzésekkel is kísérte az olvasottakat. Elég tekintélyes könyvtárral: 272 kötettel bírt TELEGDY Miklós pécsi püspök, aki könyvtára zömét a nagyszombati jezsuitákra hagyta. Az igazán nagyszabású főpapi gyűjtemények azonban a XVIII. század második felében keletkeztek. Ilyenek gróf ESTERHÁZY Károly egri püspöké, mely 20.293 kötetet számlált és PATACHICH Ádám kalocsai érseké, mely 17.000 kötetre rúgott.

A protestáns papok könyvtárai közül megemlítjük WEBER

Bálint modori ev. lelkész 50, szinte kizárólag teológiai munkából álló gyűjteményét, melyet 1608-ban leltároztak és DEMÉTEI András eperjesi ref. predikátorét, akinek hasonló jellegű könyvtára az 1657-ben készült leltár szerint 70 mű 83 kötetéből állt, 74 tallér, 50 forint és 86 dénár értékben. A protestáns papok könyveik zömét külföldi iskoláztatásuk idején szerezték. Így Geleji KATONA István maga írta össze Heidelbergben s egyebütt vásárolt könyveit, mindössze 109 kötetet, amelyek sorában a Szentírás és teológiai művek mellett a görög és latin klasszikusok is helyet foglalnak. Talán a legszenvedélyesebb könyvgyűjtő sorukban az 1769-ben elhalt BOD Péter magyarigeni lelkész volt, akinek könyvtára 1770-ben került dobra Nagyenyeden. Az ebből az alkalomból készült katalógus 888 művet sorol fel, köztük 58 kéziratot, 1151 magyar forint és 63 dénár értékben. Az árverésen a debreceni kollégium is képviseltette magát két tanárával, akik a főiskolai könyvtár részére 61, nagyobb részét külföldi teológiai, könyvet vásároltak.

Világi főuraink és főhivatalnokaink sorában is nem egy bibliofilre akadunk. Így az 1586-ban Augsburgban elhalt Bethlenfalvi THURZÓ Szaniszló, Szepes vármegye volt főispánjának hagyatéki leltára 71 művet sorol fel 111 kötetben. Magyar vonatkozású ugyan mindössze 4 szerepel a leltárban, viszont a latin klasszikusok igen szépen vannak képviselve, sőt még az olasz irodalom is szóhoz jut benne PETRARCA, BOCCACCIO és ARIOSTO műveivel. Az 1656-ban elhunyt RÉVAY Ferenc kir. tan., turócmegyei főispán könyvtára 273 munkából, az 1742-ben elhalálozott REVICZKY János udvari kancelláriai tanácsos és előadó könyvtára pedig 439 műből állott. Mindkét könyvtár zöme latinnyelvű, de RÉVAY gyűjteményében német és magyar, REVICZKYÉBAN pedig egypár német, francia és lengyel könyvvel is találkozunk. A tragikus véget ért gróf NÁDASDI Ferenc, aki maga is forgatta a tollat, rendkívül gazdag könyvtárt gyűjtött össze pottendorfi kastélyában. Egy része a sopronmegyei lorettói szervitákhoz, majd innen a kolostor feloszlatása (1787) után az orsz. levéltárba került, míg az értékesebbik részét a bécsi moloch, a császári könyvtár nyelte el. A Bécsbe került könyvek-

ről 1672-ben felvett leltár 239 mű 441 kötetét, közte több latin és keleti kéziratot, sorol fel. E könyvek túlnyomórészt teológiaiak. KEMPIS híres könyve *Krisztus követéséről* nemcsak magyar, hanem francia és spanyol fordításban is megvolt könyvtárában. BETHLEN Elek, a keresdi nyomda létesítője, szintén lelkes pártfogója volt az irodalomnak. Könyvtárának 1683-ból fennmaradt leltára 166 könyvet sorol fel, jobbra magyarnyelvű hittudományi és hitvitázó munkákat, míg «az nagy fejr ládában az nyerges házban» inkább történeti könyveit tartotta. Hadvezéreink sorából is kerültek ki könyvkedvelők. Így ZRINYI Miklós, a költő és hadvezér, akinek irodalomtörténetünk szempontjából nagybecsű könyvtára a múlt század 90-es éveiben vétel útján a zágrábi egyetemi könyvtárba került. Az eredetileg Csáktornyán volt könyvtár jegyzéke ZRINYI saját kezeírásában maradt fenn s ennek alapján megállapítható, hogy 249 olyan munka van a gyűjteményben, amely minden kétségen felül a költő tulajdona volt. Szenvedélyes könyvbuvár volt gróf BERCSÉNYI Miklós, a kuruc hadak fővezére is, aki még tábori sátraiba is egy láda könyvet hurcolt magával. Egy 1701-ben készült leltárból megtudjuk, hogy nyári palotája egyik szegletszobájában 100 latin, magyar és német munkát, írószobájában pedig egy aranyozott, vörösre fényezett könyvszekrényben 96 kötetet, főleg hadászati, építészeti és földrajzi műveket: hihetőleg a leghasználtabb kézikönyveket tartogatott. Érdekes, hogy a lajstrom megemlíti, miszerint több könyve a leltár fölvétele alkalmával ki volt kölcsönözve a jezsuitáknak.

Főrangú asszonyaink között a korán özvegységre jutott gróf TELEKI Józsefné BETHLEN Kata volt a legkiválóbb könyvgyűjtő. Főleg a magyarnyelvű vallásos irodalom érdekelte, s mint BOD Péter zengi róla, «jó magyar könyveket valahol kaphata, nagy áron magának mindjárt felvágata». A könyvtárról ugyanő, mint udvari papja 1747-ben kimerítő katalógust készített, amelyben 332 mű 337 kötete szerepel. A könyveket a nagyenyedi kollégiumra hagyta, melynek könyvtárával együtt 1848-ban elpusztultak.

Tudósaink sorában a legnagyobb szabású könyvgyűjtő

ZSÁMBOKI János (1531—84) volt, aki már 26 éves korában a bolognai egyetem tanára volt, majd pedig Bécsben működött mint udvari orvos. Könyvtárának legbecsesebb részét: 530 válogatott kéziratot — közte több Korvin-kódexet is — még 1578-ban felajánlotta vételre a császári könyvtárnak, míg a hagyatékában maradt 2618 kötetet hasonló fiára testálta. A császár a felajánlott kéziratok vételére és ZSÁMBOKI éveken át elmaradt illetményei fejében 6200 rénes forintot utalt ki, mely összeg 3 évi részletben lett volna fizetendő a nagyszombati és galgóci harmincad jövedelméből, de ZSÁMBOKI haláláig ez összegnek alig egyharmada volt letörlesztve, s az özvegy meg árvái csak szesszió útján jutottak hozzá követelésük egy részéhez. Mindazonáltal 1587. április 13-án a tudós hagyatékában maradt könyveket is átvette az udvari könyvtár s így a magyarságnak ebből a tekintélyes gyűjteményből sem volt semmi kulturális haszna.

Ehhez fogható magánkönyvtárral egyetlen tudósunk sem rendelkezett. Aránylag legtöbb könyvvel a tanítók és tanárok hagyatékában találkozunk. Így HENSELIUS János kassai segédtanító, utóbb harangozó 1580. évi hagyatéki leltárában 40 mű 54 kötete szerepel, túlnyomórészt görög és latin klasszikusok, továbbá LUTHER és MELANCHTON munkái. Nem ismerjük a Szepességről Eperjesre származott FABINUS Lukács iskolamester könyvtárának összetételét, de hogy szép gyűjteménnyel rendelkezhetett, az kitűnik abból a levélből, amelyben fia Dániel 1592-ben Késmárkról bekéri a hagyatéki leltárt. Végül, főleg iskolai könyvekben igen gazdag könyvtár maradt az 1595-ben Selmecbányán elhunyt sziléziai származású HAUNOLT János után is, aki mint a selmeci iskola rektora kezdette meg pályáját és mint várkapitány fejezte be azt.

De a tehetősebb polgárok sem szűkölködtek könyvek hiányában. Így FEYNER Gergely eperjesi polgár 1552. évi hagyatéki leltárában 22 jobbra vallásos tartalmú kötet, ÖTVÖS Pál nagybányai polgár 1629. évi hagyatékában 9 kötet, köztük a vizsolyi biblia, HELTAI Krónikája és egy magyar füveskönyv, KEIFFEL János eperjesi polgár 1645-ben felvett inventáriumában pedig 38 jobbra német vallásos irat 42 kötete szerepel. Méltóképen zárja le a sort

a Nagykőrösön elhalt BALLA Gergely, aki 1772-ben 2000 kötetes könyvtárt hagyott maga után.

Irodalom. Az I. fejezetben felsoroltakon kívül: a könyvnyomtatás feltalálását illetőleg: FAULMANN K. *Illustrierte Geschichte der Buchdruckerkunst*. Wien, 1882. — *Festschrift zum 500 jährigen Geburtstage J. Gutenbergs*. Leipzig, 1910. — MEISNER és LUTHER: *Erfindung der Buchdruckerei*. Bielefeld, 1900. — POLLARD A. W.: *Fine books*. London, 1912. — MORI G.: *Was hat Gutenberg erfunden?* Mainz, 1921. — ZEDLER G.: *Von Coster zu Gutenberg*. Leipzig, 1921. — Hazai könyvnyomtatás és könyvkereskedelem története: *Tudományos Gyűjtemény*. 1817. XI. (NÉMETH J.: *A magyarországi és erdélyi könyvnyomtatóknek nevei és a helyek, ahol és az idő, ameddig nyomtattak.*) — U. o. 1818. V. (HORVÁTH István: *Eperjesi, abrudbányai és varasdi könyvnyomtató műhelyekről a XVI. században.*) — *Századok*, 1868. (EÖTVÖS Lajos: *A pápai nyomda története.*) — KARCSU A. Arzén: *A váci könyvnyomdászat története*, Vác, 1875. — BALLAGI Aladár: *A magyar nyomdászat történeti fejlődésének vázlata*. Budapest, 1878. — KONCZ József: *A marosvásárhelyi ref. kollégium könyvnyomdájának százéves története*. Marosvásárhely, 1887. — KOVÁTS S. János: *A könyvnyomtatás története Vasmegyében*. Szombathely, 1891. — FERENCZI Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat története*. Kolozsvár, 1896. — FRAKNÓI Vilmos: *Karai László*. Budapest, 1898. — DÉZSI Lajos: *Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században*. Budapest, 1899. — PUSZTAI Ferenc: *Nyomdászati encyklopédia*. Budapest, 1902. — SEBESTYÉN Józsa: *Gyulafy Lestár történeti maradványainak művelődéstörténeti vonatkozásai*. Budapest, 1905. — BEÖTHY-BADICS: *Magyar irodalomtörténet*. 3. kiadás Budapest, 1906. I. kötet. (HELLEBRANT Árpád: *A könyvnyomtatás kezdete Magyarországon.*) — CSÜRÖS Ferenc: *A debreceni városi nyomda története*. Debrecen, 1911. — *Erdélyi Múzeum*. 1913. (CZÓBEL Ernő: *A Hellai-nyomda alapítási éve.*) — BARANYAY József: *A komáromi nyomdászat és a komáromi sajtó története*. Budapest, 1914. — *Közlemények Szepes vármegye multjából*. 1914. (HAJNÓCI Iván: *A háromszáz éves löcsei nyomda.*) — PITROFF Pál: *A győri sajtó története*. Győr, 1915. — STEINHOFER Károly: *A könyv története*. I. *A magyar könyvnyomtatás és könyvkereskedelem rövid története*. Budapest, 1915. — GÁRDONYI Albert: *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a XVIII. században, különös tekintettel Budára és Pestre*. Budapest, 1917. — *Akadémiai Értesítő*. 1918. (TRÓCSÁNYI Zoltán: *Régi magyar nyomtatványok változatai.*) — Cenzura: HILGERS Joseph: *Das Index der verbotenen Bücher*. Freiburg im Breisgau, 1904. — MOLNÁR Imre: *A cenzúra története Magyarországon 1600-ig*. Budapest, 1912. — *A pannonhalmi főapátsági főiskola évkönyve 1912/3. tanévre*. Pannonhalma, 1913. (SCHERMANN Egyed: *Az egyházi könyvtárolás és könyvbírálat magyarázata.*) — GÉCZY József: *Az egyházi könyvtárolás és könyvbírálat*. Nagyvárad, 1915. — *Szent István Akadémia Értesítője*, 1918. (SCHERMANN Egyed: *Adalékok az áll. könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig.*) — *Könyvtárak: Keresztény Magvető*, 1877. (SIMÉN Domokos: *Az unitáriusok kolozsvári főiskolájának könyvtára.*) — VÁGNER József: *A nyitrai egyházmegyei könyvtár kéziratai és régi nyomtat-*

ványai. Nyitra, 1880. — *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*. 1883. (Fr. TEUTSCH: *Geschichte des ev. Gymnasiums A. B. in Hermannstadt*.) — SZINYEI Gerzson: *A sárospataki főiskolai könyvtár története*. Sárospatak, 1884. — *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*. 1887. (Julius GROSS: *Zur ältesten Geschichte der Kronstädter Gymnasial-Bibliothek*.) — KENDE S.: *Bibliotheca Zrinyiana, Die Bibliothek des Dichters Nikolaus Zrinyi*. Wien, 1893. — *Debreceni ref. főgimnázium 1894/5. Értésítője*. Debrecen, 1895. (GÉRESI Kálmán: *A főkönyvtár története*.) — GÖNCZI János: *A székelyudvarhelyi ref. kollégium múltja és jelene*. Székelyudvarhely, 1895. — JURKOVICH Emil: *A besztercebányai kir. kath. főgimnázium története*. Besztercebánya, 1895. — *A komáromi kath. gimn. története*. 1776—1812. Komárom, 1895. — MÁRKUSOFSZKY Sámuel: *A pozsonyi ág. h. ev. lyceum története*. Pozsony, 1896. — *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen*. Brassó, 1896. III. kötet. — SCHÖNWITZKY Bertalan: *A pozsonyi kir. kath. főgimn. története*. Pozsony, 1896. — *Magyar Minerva*. A magyarországi múzeumok és könyvtárak évkönyve. Budapest, 1900—15. I—V. — BALOGH Margit: *Oldh Miklós Hungáridja mint művelődés-történeti kútfő*. Budapest, 1903. — *Erdélyi Múzeum*, 1904. (LUKINICH Imre: *Egy erdélyi főúr könyvtára a XVII. században*.) — THURZÓ Ferenc: *A nagybányai ref. főiskola története*. Nagybánya, 1905. — KOCH István: *Az erdélyi száz iskola a nemzeti fejedelmek korában*. Budapest, 1906. — *Erdélyi Múzeum*, 1907. (LUKINICH Imre és KÖBLÖS Zoltán: *Gróf Bethlen Kata könyveinek katalógusa*.) — *A pannonhalmi főapátság története*. Budapest, 1907. V. kötet. — STIMÁKOVITS László: *Erdély művelődése Bethlen Gábor korában*. Budapest, 1910. — ZÁKONYI Mihály: *A Buda melletti Szent Lőrinc pálos kolostor története*. Budapest, 1911. — SIKLÓSSY László: *Műkincseink vándorútja Bécsbe*. Budapest, 1919.

GULYÁS PÁL.